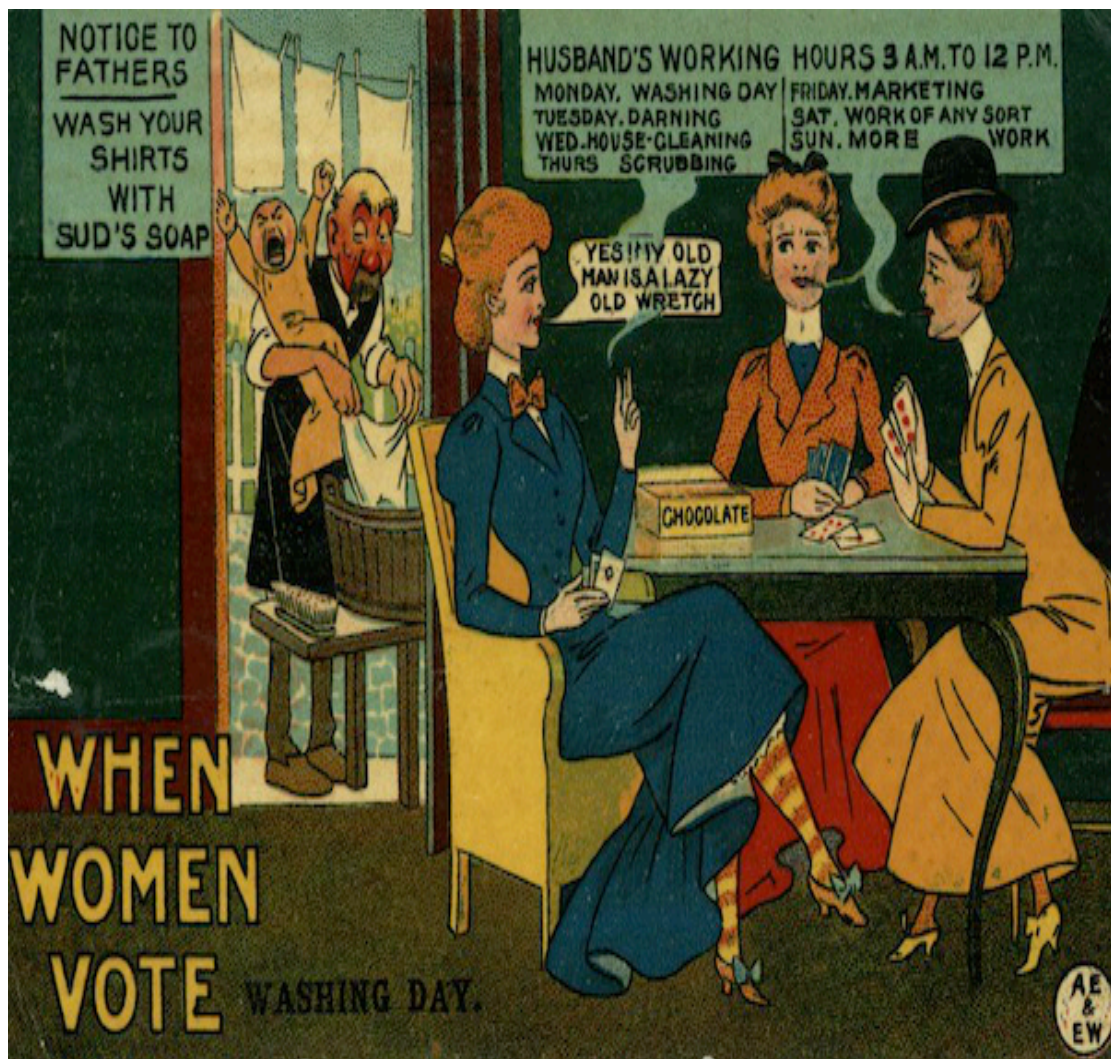

Aletta Jacobs, vrouwenkiesrecht en de Grondwetswijziging van 1887

Open Universiteit
Scriptie Rechtsgeschiedenis
A.M.I. Verbakel
Studentnummer 850423140
September 2015

Inhoudsopgave

Voorwoord	3
Inleiding	4
<i>Probleemstelling</i>	6
<i>Deelvragen</i>	8
<i>Methode van onderzoek</i>	8
<i>Doel van onderzoek</i>	9
Hoofdstuk 1 : Introductie van Aletta Jacobs en haar invloeden op het gebied van vrouwenkiesrecht	11
<i>Inleiding</i>	11
<i>Aletta Jacobs</i>	11
<i>John Stuart Mill</i>	13
<i>Chorlton v Lings</i>	14
<i>Elise Houghton en de Dageraad</i>	17
<i>Susan B. Anthony en het veertiende amendement</i>	18
Hoofdstuk 2: Aanloop en verloop van de rechtszaak: het Aletta Jacobs arrest	21
<i>De kiezerslijst</i>	21
<i>Gemeenteraad Amsterdam</i>	22
<i>Rechtbank Amsterdam</i>	25
<i>Hoge Raad</i>	27
Hoofdstuk 3 Hoofdstuk drie. De Grondwetswijziging van 1887	33
<i>Verkiezingen</i>	33
<i>De commissie Heemskerk</i>	34
<i>Vrouwenkiesrecht en artikel 76 van de Grondwet</i>	37
<i>In de commissie Heemskerk</i>	37
<i>In het parlement</i>	42
<i>Wat schreven de kranten?</i>	50
<i>Overzicht wijzigingen kiesrecht 1887</i>	51
Conclusie	53
Literatuurlijst	59
Bijlagen	64
<i>I. Van toepassing zijnde artikelen in de rechtszaak van Aletta Jacobs</i>	64
<i>II. Commissie Heemskerk</i>	67
<i>Tekstvoorstel voor artikel 82 in het eindverslag</i>	
<i>d.d. 29 januari 1885 van de commissie Heemskerk</i>	67
<i>Overzicht van de leden van de commissies Heemskerk</i>	68
<i>III. Tekst artikelen kiesrecht Grondwet 1887</i>	69

Voorwoord

“ Tot dusver hebben de mannen gemeend dat zij het best voor de belangen der vrouwen zorgden als zij haar met kinderen op een lijn onder door hen uitgedachte beschermingswetten stelden. Die wetten hebben hun doel gemist! In plaats dat zij de vrouwen hebben beschermd, hebben zij haar met een ijzeren vuist neergedrukt en het haar bijna onmogelijk gemaakt op eerlijke wijze in haar onderhoud te voorzien. De goede bedoelingen der mannen op prijs stellende, geven wij hen nu in ernstige overweging: Geef de vrouwen het kiesbiljet, dat is de macht zich zelf steeds te kunnen beschermen. Zelfbescherming was tot heden steeds de beste bescherming waartoe men iemand kan in staat stellen.”¹

Na enige jaren met veel plezier Rechten gestudeerd te hebben aan de Open Universiteit is de tijd aangebroken om de studie te besluiten met een scriptie, het schrijven waarvan mij de nodige hoofdbrekens heeft bezorgd. Zoals gewoonlijk wegen de laatste loodjes altijd het zwaarst. Mijn dank gaat daarom uit naar mijn begeleider, professor dr. H.C.G (Huub) Spoomans die mij steeds van positief commentaar heeft voorzien waardoor ik elke keer weer met nieuwe moed aan de slag ging.

Bovenstaand citaat van Aletta Jacobs dateert uit 1916, aan de vooravond van de invoering van het vrouwenkiesrecht in Nederland. Aletta Jacobs is natuurlijk bij uitstek bekend als de eerste vrouw in Nederland die een universitair diploma behaalde. Op het gebied van vrouwenkiesrecht behoorde zij echter ook tot een van de eerste pioniers. Zo toog zij reeds in 1883 naar de Hoge Raad in een poging het kiesrecht af te dwingen. Haar poging was tevergeefs en in 1887 besloot de grondwetgever een einde aan elke mogelijke discussie te maken door de toegang tot het kiesrecht voor vrouwen geheel af te sluiten. Deze scriptie belicht de relatie tussen beide gebeurtenissen

Uiteraard gaat mijn dank altijd uit naar mijn echtgenoot, Berry Beijer, die nu al weer maanden geduldig heeft geluisterd naar verhalen over Aletta Jacobs en allerlei aspecten van de grondwetswijziging van 1887.

¹ Jacobs 1916, p. 5-6.

Inleiding

Op 22 maart 1883 verzocht Aletta Jacobs de gemeenteraad van Amsterdam om haar op de kiezerslijst van de gemeente Amsterdam te plaatsen teneinde een stem uit te kunnen brengen bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer. Aletta Jacobs was van mening dat de tekst van de Grondwet vrouwen niet uitsloot van het kiesrecht. Artikel 76 van de Grondwet bepaalde immers dat de leden der Tweede kamer gekozen werden door de meerderjarige ingezetenen, Nederlanders, die in het volle genot der burgerlijke en burgerschapsrechten waren en die een bepaald bedrag aan belasting betaalden. En Artikel 79 Grondwet luidde:

“Om tot lid der Tweede Kamer verkiesbaar te zijn, wordt alleen vereischt, dat men Nederlander, in het volle genot der burgerlijke en burgerschapsregten zij en den ouderdom van dertig jaren hebbe vervuld”.

Ook de kieswet van 4 juli 1850 vormde in principe geen belemmering voor vrouwen om een stem uit te brengen. Wel werd in artikel 3 van de Kieswet bepaald dat de man geacht werd de belastingaanslag van zijn vrouw te betalen met als gevolg dat gehuwde vrouwen niet aan de census konden voldoen. Dat gold echter niet voor ongehuwde vrouwen en weduwen. Bij de eerste directe verkiezingen van 1848, zo blijkt uit het Provinciaal Blad van Gelderland van 25 oktober 1848, waren er verschillende weduwen en ongetrouwde vrouwen die wel aan de census voldeden op een aantal kiezerslijsten geplaatst. Op Last van Gedeputeerde Staten werden deze vrouwen echter weer van de lijsten geschrapt.²

De gemeenteraad van Amsterdam weigerde het verzoek van Aletta Jacobs om op de kiezerslijst geplaatst te worden in ieder geval bij besluit d.d. 3 april 1883 met als motivering dat zo de letter van de wet de vrouw niet uitsloot, de wet conform de geest van de wet aan de vrouw geen kiesrecht verleende. Op 14 april verklaarde de Arrondissementsrechtbank Amsterdam Aletta Jacobs niet ontvankelijk in haar beroep tegen dit besluit en bij uitspraak van 18 mei 1883 verwierp ook de Hoge Raad het beroep van Aletta Jacobs in cassatie.

² De Jong 1999, p.13.

In 1887 werd vervolgens het actief en passief kiesrecht aangepast in de Grondwet door het woord 'mannelijke' toe te voegen aan het woord 'ingezetenen'.

Artikel 80 (voormalig artikel 76) werd:

“De leden der Tweede Kamer worden regstreeks gekozen door de mannelijke ingezetenen, tevens Nederlanders, die de door de kieswet te bepalen kenteekenen van geschiktheid en maatschappelijken welstand bezitten en den door die wet te bepalen leeftijd, welke niet beneden drie en twintig jaren mag zijn, hebben bereikt.”

En artikel 84 werd dienovereenkomstig aangepast:

“Om lid der Tweede Kamer te kunnen zijn wordt alleen vereischt dat men mannelijk Nederlander zij, niet bij regterlijke uitspraak de beschikking of het beheer over zijne goederen hebbe verloren, noch van de verkiesbaarheid ontzet zij en den ouderdom van dertig jaren vervuld hebbe.”

Reden voor de Grondwetsherziening was onder meer gelegen in een aantal beperkingen van het censuskiesrecht. Onder het censuskiesrecht waarbij alleen mannen van boven de 23 jaar die voor een bepaald bedrag in de directe belastingen werden aangeslagen het kiesrecht bezaten, had slechts 11 procent van de mannelijke inwoners van 23 jaar en ouder het kiesrecht. Tussen 1869 en 1883 werden diverse voorstellen gedaan ter verlaging van de drempel om het kiesrecht te verkrijgen en op 11 mei 1883 werd de Staatscommissie Heemskerk ingesteld met de opdracht te onderzoeken welke bepalingen van de Grondwet herzien dienden te worden. Het eindverslag van de commissie vormde de basis voor onder meer de uitbreiding van het kiesrecht in de vernieuwde Grondwet van 1887 middels het zogenaamde 'rubberen wetsartikel', het caoutchouc-artikel (artikel 80 Gw). De bijnaam had het artikel te danken aan haar flexibiliteit: de begrippen 'geschiktheid' en 'maatschappelijke welstand' werden niet verder ingevuld waardoor het mogelijk bleek de eisen aan geschiktheid en welstand steeds bij te stellen zonder dat daarvoor een Grondwetswijziging noodzakelijk was. De Grondwetswijziging van 1887 betekende een eerste stap naar de invoering van het algemeen kiesrecht door de overgang van het censuskiesrecht naar het attributief kiesrecht en zorgde voor een uitbreiding van het aantal kiesgerechtigden van 11% naar 14%. Voor vrouwen betekende de wijziging dat zij van het kiesrecht uitgesloten werden, in zoverre zij het tot dan toe nog niet waren geweest.

De strijd om het algemeen kiesrecht werd echter voortgezet. In 1896 volgde een nieuwe Kieswet (van Sam van Houten, minister van Binnenlandse Zaken in 1896) dat opnieuw tot een stijging leidde van 10%, oplopend tot 65% in 1913.³

Bij de Grondwetswijziging van 1917 werd het algemeen kiesrecht ingevoerd: zowel mannen als vrouwen verkregen het passief kiesrecht. Het algemeen actief kiesrecht werd echter alleen verleend aan mannen, wel werd bepaald dat het actief kiesrecht bij wet kon worden uitgebreid tot vrouwen. Dit gebeurde in 1919 door een initiatief van kamerlid Marchant. Het algemeen kiesrecht voor vrouwen en mannen werd met de Grondwetswijziging van 1922 in de Grondwet opgenomen.

Probleemstelling

In deze scriptie wil ik de relatie onderzoeken tussen de toevoeging van het woord 'mannelijke' in vornoemde artikelen van de Grondwet van 1887 en de uitspraak van de Hoge Raad in de zaak van Aletta Jacobs. Waarom heb ik nu juist dit onderwerp gekozen?

In mijn speurtocht naar een geschikt onderwerp voor een scriptieonderwerp stuitte ik op een lijst met suggesties van de Erasmusuniversiteit Rotterdam. Bij het vak rechtsgeschiedenis had professor mr. R. de Lange de relatie tussen het Aletta Jacobs arrest en de grondwetswijziging van 1887 op het gebied van vrouwenkiesrecht vermeld, daarmee suggererende dat een dergelijke relatie in ieder geval mogelijk aanwezig was. Na toestemming verworven te hebben voor gebruik voor het onderwerp startte ik een speurtocht om meer over Aletta Jacobs, de rechtszaak en de grondwetswijziging te weten te komen.

Deze speurtocht bracht naar voren dat de relatie tussen het Aletta Jacobs arrest en de invoering van het woord 'mannelijke' in de Grondwet van 1887 zijdelings in veel publicaties genoemd wordt zonder dat daarbij perse van een causaal verband tussen de twee gebeurtenissen wordt uitgegaan. In andere publicaties wordt het verband vanzelfsprekend aangenomen zonder verdere toelichting. De meeste onderzoeken concentreren zich op de overgang van censuskiesrecht naar attributief kiesrecht, de invoering van het algemeen kiesrecht en de schoolstrijd. Het vrouwenkiesrecht speelde in de publicaties meestentijds een ondergeschikte rol en de zaak van Aletta Jacobs in

³ <http://www.parlement.com>.

1883 vormde daarbij overwegend niet meer dan een voetnoot. Gericht onderzoek naar de relatie tussen beide gebeurtenissen heb ik zeer beperkt aangetroffen. Het meest uitgebreide en gezaghebbende onderzoek op dit terrein is verricht door Marianne Braun en Mineke Bosch.

Marianne Braun gaat in *De prijs van de liefde* nader in op de vraag welke grond de wetgever zag om het woord 'mannelijke' in te voegen. Over de commissie Heemskerck zegt zij daarbij: “ *De commissie oordeelde dat de 'kiesbevoegdheid', geen 'recht' dat de staatsburger als zodanig toekomt, aan mannelijke ingezetenen moet worden voorbehouden. Ze maakte aan de toevoeging van dit bijvoeglijk naamwoord geen woord vuil.*”⁴ Braun noemt geen causaal verband tussen het Aletta Jacobs arrest en de wijziging van artikel 80 van de Grondwet.

Mineke Bosch legt in *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid* wel een verband tussen de zaak van Aletta Jacobs en de grondwetswijziging in dat opzicht. Zij ziet de actie van Aletta Jacobs als een voorbode van de toevoeging van 'mannelijke' in artikel 80 en is van mening dat juist omdat de betekenis van het grondwetsartikel betwist werd, het woord 'mannelijk' door de wetgever wel opgenomen moest worden. Tevens is zij echter van opinie dat het woord 'mannelijk' waarschijnlijk zonder toedoen van Aletta Jacobs ook wel ingevoegd zou zijn nu reeds in 1877 door S. Van Houten een voorstel werd gedaan om het kiesrecht te beperken tot mannelijke ingezetenen.⁵

Het leek mij daarom de moeite waard om eens na te gaan of en welk verband er nu daadwerkelijk aanwezig is tussen het arrest en de Grondwetswijziging van 1887 op het gebied van vrouwenkiesrecht. Waarom is het woord 'mannelijk' opgenomen in de Grondwet van 1887 in artikel 80 waar het in 1848 blijkbaar niet noodzakelijk werd geacht om de kiezers specifiek als 'mannelijk' te kenmerken? En in hoeverre had dat al of niet rechtstreeks iets te maken met de het Aletta Jacobs arrest?

De probleemstelling luidt derhalve als volgt:

“Waarom werd bij de grondwetsherziening van 1887 het woord 'mannelijk' toegevoegd aan artikel 80 van de Grondwet en in hoeverre is deze toevoeging het rechtstreekse gevolg van het Aletta Jacobs arrest van 1883.”

⁴ Braun 1992, p. 240.

⁵ Bosch 2005, p.177.

Deelvragen

Ter beantwoording van de onderzoeksvraag ga ik in deze scriptie nader in op de persoon van Aletta Jacobs en haar motivatie om zich op de kiezerslijst te laten plaatsen. Wat waren haar beweegredenen, door wie werd zij beïnvloed? Daarna bespreek ik het verloop van de rechtszaak die Aletta Jacobs voerde om op de kiezerslijst opgenomen te worden. Wat was de motivatie van de Hoge Raad om afwijzend te beschikken? Werd de zaak besproken in de politiek en media? Vervolgens komen de wijzigingen van de Grondwet van 1887 ten opzichte van de Grondwet van 1848 aan de orde: in het algemeen maar met name specifiek op het gebied van vrouwenkiesrecht. Wat waren de bevindingen van de commissie Heemskerk? Hoe verliep het proces van wijziging in de politiek? Wat vermeldden de media?

Daarna volgt de conclusie van het onderzoek: de relatie tussen het arrest en de Grondwet 1887. Is de Grondwet daadwerkelijk aangepast door het arrest?

Methode van onderzoek

De wijze van onderzoek is rechtsbeschrijvend en evaluerend van aard en is geschied middels literatuuronderzoek op het gebied van (vrouwen)kiesrecht, het bestuderen van de rechtszaak die Aletta Jacobs gevoerd heeft, bestudering van de Grondwet van 1848 en 1887, de Kieswet en van diverse parlementaire stukken zoals deze onder meer te vinden zijn via <http://www.statengeneraaldigitaal.nl>, een website waar alle Handelingen (Kamerverslagen, Kamerstukken en Kamervragen) van het zittingsjaar 1814-1815 tot 1 januari 1995 geraadpleegd kunnen worden.

Inzake de Grondwetwijziging van 1887 heb ik bovendien de notulen en verslagen van de commissie Heemskerk bestudeerd via <https://www.huygens.knaw.nl>, de website van het Huygens instituut. Verder ben ik nagegaan wat er in kranten verschenen is inzake het Aletta Jacobs arrest en de Grondwetwijzigingen: via <http://www.delpher.nl> is een groot aantal kranten, tijdschriften en radio-uitzendingen digitaal doorzoekbaar. Het verloop van de rechtszaak heb ik verder achterhaald via het juridisch tijdschrift *Het Weekblad van het Regt*. *Het Weekblad van het Regt* is eveneens digitaal doorzoekbaar: ik heb getracht te achterhalen of er nog meer zaken gespeeld hebben tussen 1848 en 1887 op het gebied van vrouwenkiesrecht. Daarnaast heb ik de beschikbare informatie over de strijd om het vrouwenkiesrecht geraadpleegd, onder meer bij Atria, kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis te

Amsterdam, waar zich de Gerritsen collectie bevindt, bestaande uit boeken, pamfletten en tijdschriften op het gebied van vrouwenkiesrecht, bijeengebracht door Aletta Jacobs en haar echtgenoot, Carel Gerritsen.

Doel van het onderzoek

Zoals elk onderzoek op het terrein van de rechtsgeschiedenis is ook het oogmerk van deze scriptie om een klein stukje geschiedenis in kaart te brengen teneinde het sindsdien afgelegde pad te kunnen zien. Of we daardoor het heden beter begrijpen is twijfelachtig. Of we in het heden het maken van fouten daardoor zouden kunnen vermijden evenzo. Het algemeen vrouwenkiesrecht is tot op heden nog steeds niet wereldwijd ingevoerd (en in een Westers land zoals bijvoorbeeld Zwitserland pas in 1971).

Daarnaast speelde er slechts een paar jaar geleden nog een rechtszaak in Nederland tussen de Stichting Proefprocessenfonds Clara Wichmann en de Nederlandse Staat/ de SGP. De Clara Wichmann stichting was van mening dat een partij zoals de SGP, die van mening is dat vrouwen geen passief kiesrecht toekomt en die vrouwen uitsluit van de kandidatenlijst voor de verkiezingen, niet gedoogd en gesubsidieerd mag worden door de Staat. Hiertoe stapte de stichting in 2005 naar de rechtbank. Deze stelde de Stichting in het gelijk waarna de Staat in beroep ging. De strijd werd tot aan het Europese Hof voor de Rechten van de Mens uitgevochten met als slotsom dat de Staat verplicht is om discriminatie van vrouwen bij politieke partijen te bestrijden en dat derhalve ook discriminatie bij de SGP niet getolereerd diende te worden, ook niet op grond van godsdienstige motieven. In 2013 maakte de SGP het vervolgens ook voor vrouwen mogelijk om verkozen te worden.

De SGP wees reeds in haar eerste partijprogramma uit 1918 het vrouwenkiesrecht af en in 1922, bij invoering van het actief vrouwenkiesrecht, riep de partij vrouwen op om ondanks de opkomstplicht niet te gaan stemmen. Pas in 1989 nam de SGP in haar programma op dat de vrouw zelf moet bepalen of ze wel of niet gaat stemmen. Het passief vrouwenkiesrecht werd op grond van de bijbel eveneens afgewezen.

Mannen en vrouwen hebben een door God gegeven roeping en plaats waarbij deelname aan politieke organen in strijd zou zijn met de roeping van de vrouw. De SGP was dan ook van mening dat aan de godsdienstvrijheid en de verenigingsvrijheid meer gewicht zou toekomen dan aan het recht op een gelijke behandeling.

De rechtszaak laat zien dat de strijd die onder meer aanving met Aletta Jacobs ook in 2013 nog altijd niet gestreden was. Het blijft daarom maatschappelijk relevant om inzicht te hebben in hoe het ooit begon.

Hoofdstuk 1. Introductie van Aletta Jacobs en haar invloeden op het gebied van vrouwenkiesrecht

Inleiding

De poging van Aletta Jacobs om zich als kiezer te laten registreren kwam uiteraard niet ineens uit de lucht vallen maar had zijn plaats in een context van ontwikkelingen op het gebied van vrouwenkiesrecht, in eigen land maar ook internationaal. Door haar ongewone leven voor een vrouw in die tijd, kwam zij ook in aanraking met gelijkgestemden waardoor zij uiteraard beïnvloed werd. Zij zei daarover in haar *Herinneringen*:

“ Het spreekt vanzelf dat mijn kennissenkring te Amsterdam groter werd, naar mate ik mij meer in het publieke leven bewoog. Tot de vrouwen die al dadelijk den wensch te kennen gaven met mij in contact te komen, behoorden o.a. Hélène Mercier, Catharina Alberdingk Thym, Cornelia Huygens en Elise Haighton. Zij allen waren mij bij name bekend door hetgeen zij reeds als schrijfsters gepubliceerd hadden. De innige vriendschap welke tusschen ons tot stand kwam, heeft bij allen voortgeduurd totdat de dood ons scheidde.

Het waren trouwens niet alleen vooraanstaande vrouwen, die mij hare belangstelling waardig keurden. Ook mannen als B.H. Heldt, de toenmalige leider van het Algemeen Nederlandsch Werkliedenverbond, dr. W. Doorenbos, de geestelijke vader van de literaire beweging in de tachtiger jaren, en vele anderen wier namen ik niet alle zal releveeren, gaven blijk van hun sympathie. Het is aan den omgang met al die mannen en vrouwen van beteekenis, dat ik, voor een groot gedeelte althans, mijn verdere ontwikkeling op politiek en sociaal gebied, heb te danken.”⁶

In dit hoofdstuk bespreek ik enige personen / gebeurtenissen die bijgedragen hebben aan de stap die Aletta Jacobs in 1883 heeft gezet, te beginnen met een zeer korte introductie van Aletta Jacobs zelf.

Aletta Jacobs (1854-1929)

Aletta Henriette Jacobs is natuurlijk bij uitstek bekend vanwege het feit dat zij als eerste vrouw in Nederland toegelaten werd op een universitaire opleiding.

⁶ Jacobs 1924, p.75.

Na in 1870 geslaagd te zijn voor het examen voor leerling-apotheker, vernam zij dat zij op grond van het behaalde examen mogelijk in aanmerking kwam voor vrijstelling van het toelatingsexamen voor de universiteit om daar met de studie medicijnen aan te vangen. En na zorgvuldig de wet op het Hoger Onderwijs doorgenomen te hebben, zo schreef zij in haar *Herinneringen*, concludeerde zij dat geen artikel in die wet het vrouwen verbood om een universiteit te bezoeken.⁷ Vanuit die gedachte richtte Aletta Jacobs zich tot minister Thorbecke met het schriftelijk verzoek om vrijstelling van het toelatingsexamen en toegang tot de universiteit van Groningen. Op 30 mei 1872 – vlak na het overlijden van Thorbecke – ontving zij hiervoor toestemming. Aletta Jacobs behaalde haar artsexamen in 1878 en promoveerde in 1879.

Na haar promotie vertrok zij naar Engeland om daar in een ziekenhuis in Londen te gaan werken, gewapend met een aantal introducties van haar latere man, Carel Gerritsen. In Londen maakte zij naar eigen zeggen kennis met ‘vrijdenkers, neomalthusianen, studerende en praktiserende vrouwelijke artsen en feministen’⁸ en kwam zij voor het eerst in aanraking met het streven naar vrouwenkiesrecht door onder andere Elizabeth Garrett Anderson, de eerste vrouw die in Engeland een medische praktijk opende, haar zuster, Millicent Garrett Fawcett, die meer dan veertig jaar lang aan het hoofd van de National Union of Women's Suffrage Societies (de gematigde vereniging voor vrouwenkiesrecht) zou staan en Lydia Becker, oprichtster en uitgeefster van het maandelijkse blad ‘The Women’s Suffrage Journal’. Via deze dames ontving Aletta Jacobs regelmatige uitnodigingen voor ‘drawing room meetings’ waar lezingen worden gehouden over het nut en de noodzakelijkheid van het kiesrecht voor de vrouw. Zelf schreef zij:

“Mij behoefde men van die noodzakelijkheid niet te overtuigen. sinds jaren vond ik het vanzelfsprekend dat de vrouw op politiek gebied dezelfde rechten diende te hebben, welke de man werden toegekend. Toch bezocht ik gaarne die bijeenkomsten, omdat ik er de argumenten leerde kennen waardoor anderen overtuigd moesten worden.”⁹

⁷ Jacobs, 1924, p. 20.

⁸ Bosch 2005, 118.

⁹ Jacobs 1924, p. 62.

De belangstelling voor het vrouwenkiesrecht werd volgens Aletta Jacobs reeds in haar jeugd gewekt door haar vader die haar moeder en oudere zusters tijdens het thee-uurtje placht voor te lezen en daarbij in 1868 koos voor een vertaling van de 'Subjection of women' van John Stuart Mill, getiteld 'de Slavernij der vrouw'.¹⁰

John Stuart Mill (1806-1873)

John Stuart Mill was een Engels filosoof en econoom, een aanhanger van het utilitarisme. In 1851 trouwde Mill met Harriet Taylor waardoor zijn reeds aanwezige vooruitstrevende opvattingen over de rechten van de vrouw alleen maar versterkt werden. Mill zag de maritale macht als een vorm van politieke macht waarbij vrouwen vanaf hun geboorte werd wijsgemaakt dat zij geen onderwijs behoeften omdat zij geheel op dienden te gaan in de liefde der man.¹¹ Reeds in de eerste alinea van zijn *Subjection of women* schreef Mill:

*“the principle which regulates the existing social relations between the two sexes – the legal subordination of one sex to another – is wrong in itself, and now one of the chief hindrances to human improvement; and that it ought to be replaced by a principle of perfect equality, admitting no power or privilege on the one side, nor disability on the other”.*¹²

Mill werd in 1865 in Engeland in het parlement gekozen en diende in 1867 bij de behandeling van de Reform Act – waarbij het kiesrecht werd uitgebreid tot een (gedeelte van) de mannelijke arbeidende klasse – een amendement in ter verkrijging van het kiesrecht voor vrouwen. Dit amendement werd echter verworpen met 196 tegen 73 stemmen, tot ongenoegen van Mill die van mening was dat zowel mannen als vrouwen zouden moeten kunnen stemmen:

*“To have a voice in choosing those by whom one is to be governed is a means of self-protection that everyone should have, even ones who are forever excluded from the function of governing: and that includes women.(....) There’s not a shadow of justification for not allowing women the vote under whatever conditions and within whatever limits men are allowed it.”*¹³

¹⁰ Jacobs, 1924, p. 90. Mill's subjection of women verscheen echter pas in 1869, de Nederlandse vertaling het jaar daarna.

¹¹ Braun, 1992, p.45.

¹² Adams, 2014, p. 87.

¹³ Mill, 1869, p. 30.

En ook:

*“ it will be said that the rule of men over women differs from all these others in not being a rule of force, that it is accepted voluntarily, that women don't complain and are consenting parties to it. Well, the first point to make is that a great number of women do not accept it. Ever since there have been women able to make their sentiments known by their writings (the only form of going-public that society permits them), increasingly many of them have protested against their present social condition: and recently many thousands of them, headed by the most eminent women known to the public, petitioned tot Parliament to allow them the vote.”*¹⁴

Mill was lid van het Parlement van 1865-1868.

Chorlton v Lings

Het gegeven dat er toch 73 voorstanders van het vrouwenkiesrecht geweest waren, gaf de vrouwenbeweging in Engeland echter hoop. In 1867 werd de London National Society for Women's Suffrage opgericht, gevolgd door vergelijkbare organisaties in Edinburgh en Manchester (door Lydia Becker), die zich nog in het zelfde jaar verenigden in de National Society for Women's Suffrage. Ondanks alles, lukte het één vrouw in 1867 toch om haar stem uit te brengen in de parlementsverkiezingen. Lydia Maxwell stond per ongeluk op de kiezerslijst van Manchester en begaf zich op 26 november gezamenlijk met Lydia Becker naar het stembureau om daar te stemmen voor Jacob Bright, een sterk voorstander van het vrouwenkiesrecht.¹⁵ De heer Bright werd inderdaad verkozen.

De verwerping van het amendement was een tegenvaller geweest in de strijd om het vrouwenkiesrecht maar desondanks hadden de suffragettes hoop dat de Reform act van 1867 vrouwen toch de gelegenheid bood om hun stem uit te brengen in de parlementsverkiezingen. De tekst waarop hun hoop gevestigd was betrof het woord 'man' in de Reform Act van 1867 waar in de wet van 1832 het woord 'male persons' had gestaan.

¹⁴ Kalsem, 2001, p. 225. Een petitie met 1499 handtekeningen ten faveure van het vrouwenkiesrecht, aangeboden door Mill aan het Lagerhuis in 1866.

¹⁵ Van Wingerden 1999, p. 16

De Lord Broughams Act van 1850 had dienaangaande bepaald dat overal waar het woord 'man' in parlementaire stukken stond, dit gelezen diende te worden als man en vrouw. Tijdens de behandeling van het amendement van Mill was het parlement hierop zelfs gewezen op door Georges Denman, lid van het parlement:

“ if the Court of Queen’s Bench had to decide tomorrow on the construction of these clauses they would be constrained to hold that they conferred the suffrage upon female persons as well as males.”

De suffragettes trachten daarom de toezichthouders te overreden hen in te schrijven op de kiezerslijsten van 1868 en toen dit in Manchester geweigerd werd, riep de National Society vrouwen in Manchester en de omgeving daarvan op om eveneens aan te dringen op registratie als kiezers. Lydia Becker en haar medestanders gingen van deur tot deur om vrouwen te overtuigen. Uiteindelijk wisten zij 5750 vrouwen te overreden waarvan er in Manchester opnieuw 5347 geweigerd werden als kiezers (een klein aantal vrouwen werd wel degelijk ingeschreven door plaatselijke toezichthouders, hun namen werden in een later stadium echter merendeels weer van de lijsten verwijderd).¹⁶

De zaak haalde ook de Nederlandse kranten. De Middelburgsche courant van 19 september 1868 liet in haar Algemeen overzicht buitenland weten dat de jurist die belast was met het onderzoek naar de weigering van de inschrijving op de kiezerslijsten ten nadele van de vrouwen had beslist met het argument dat als de wetgever in 1867 de bedoeling had gehad om ook aan vrouwen het kiesrecht te verlenen, hij zulks in duidelijker en ondubbelzinnige bewoordingen in de wet zou hebben opgenomen, eens te meer omdat dit een belangrijke hervorming in de wet zou hebben betekend nu vrouwen in een tijdvak van vierhonderd jaar geen kiesrecht was toegekomen.

En in de Middelburgsche courant van 27 september 1868 stond het volgende te lezen:

“ Het is onmogelijk over de letter eener wet, al was 't geene Engelsche, te oordelen zonder van den tekst zelve nauwkeurig kennis te hebben genomen, maar geest en bedoeling der wet althans zijn geheel en al tegen de dames.

¹⁶ Van Wingerden, 1999, p. 18.

Éen argument zij genoeg: de beroemde geleerde J. Stuart Mill stelde een amendement voor, om vrouwen als kiezers toe te laten: zijne minderheid was slechts 80 sterk en iedereen verwonderde zich dat ze nog zóo sterk was. Maar nu kan men slechts zeggen dat dezelfde wet waaruit dat amendement geweerd werd de dames als kiezers toelaat. Er zal nog veel water door de Schelde loopen, meenen wij, eer 5750 of eenig ander aantal Hollandsche dames beproeven zich op de kiezerslijsten te doen inschrijven. Toch weten we niet of wij, leelijke sekse, eigenlijk wel het recht hebben de dames van de stembus af te houden (....) De meeste Hollandsche vrouwen die anders kiezers zouden kunnen zijn missen dat recht door de bepaling van art. 3 der kieswet; „de man wordt geacht te betalen den aanslag zijner vrouw in de directe belastingen“. Maar ongetrouwde meerderjarige vrouwen, wanneer die verlangen op de kiezerslijsten te komen en op haren tijd het kiesrecht uit te oefenen? — Ons valt waarlijk op dit oogenblik geene wetsbepaling in die 't beletten zou: men zal toch niet uit de voogdij willen redeneeren! Eene dame der zoo even genoemde, die genoeg in de belasting betaalt om voor haar district, provincie of gemeente te kunnen stemmen, wanneer die na 15 Februari van eenig jaar bemerkt dat haar naam op de lijsten niet voorkomt, en dan, binnen de 14 dagen der openlijke kennisgeving, op de behoorlijke wijze aan den gemeenteraad verzoekt op die lijsten gebracht te worden — op welken grond wil de gemeenteraad dat weigeren? Eigenlijk is aan die vrouw reeds onrecht geschied, want zij behoorde, evenals ieder ander, reeds zonder eenige reclamatie van hare zijde op die lijsten voor te komen. En zoo de gemeenteraad het mocht weigeren, op welken grond zou dan de rechtbank, de rechter, dat recht kunnen weigeren, wanneer het gevraagd wordt, zooals de wet dat wil, eenvoudig binnen 8 dagen na de eventueele weigering van den gemeenteraad, bij enkel verzoekschrift met bijvoeging van de stukken waaruit het recht der requestrante blijkt?”¹⁷

Deze Hollandse vrouw zou echter nog een paar jaar op zich laten wachten....

Op 7 november 1868 bepleitten Sir John Duke Coleridge QC en Dr. Richard Pankhurst voor het Court of Common Pleas de zaak van Mary Abbott en de overige 5346 vrouwen in de zaak Chorlton v Lings. Zij brachten naar voren dat vrouwen in het verleden wel degelijk kiesrecht hadden gehad, dat dit kiesrecht nooit specifiek weggenomen was middels latere wetgeving, dat aan vrouwen in ieder geval op grond van de Reform Act van 1867 het kiesrecht toekwam en dat op grond van Lord Brougham's Act het kiesrecht eveneens aan vrouwen toekwam omdat de term 'man' gebruikt werd en niet 'male persons' zoals in de wet van 1832.

¹⁷ Middelburgsche courant 27 september 1868

Chief Justice Bovill stelde in zijn inleiding vast dat de zaak niet zou draaien om de algemene vraag of het wenselijk was dat vrouwen kiesrecht bezaten maar slechts om de vraag of het hen krachtens de wet toekwam. Het Hof besloot van niet :

*“under the common law women had been and still were legally incapacitated from voting, and if the legislature had intended to make such an important alteration in the personal qualifications for voting in the 1867 Representation Act they would not have used the word ‘man’ in the relevant provisions.”*¹⁸

En daarmee was de zaak gesloten. Chorlton v Lings vertoont op meerdere vlakken duidelijke parallellen met de casus van Aletta Jacobs en is om die reden opgenomen in dit hoofdstuk. Of Aletta zich deze zaak ook daadwerkelijk ten voorbeeld heeft gesteld toen zij in 1883 haar poging ondernam om zich op de kiezerslijst te doen plaatsen is niet duidelijk. Zij spreekt er niet over in haar ‘Herinneringen’. Mineke Bosch houdt het in Aletta’s biografie in ieder geval niet voor onmogelijk.¹⁹

Elise Haighton (1841-1911) en De Dageraad

Elise Haighton - dochter van een Engelse vader en Nederlandse moeder - behaalde als een van de eerste vrouwen in Nederland de akte mo-Nederlands, al had zij niet de bedoeling om te gaan lesgeven; zij streefde veeleer een literaire carrière na en was in 1876 een van de initiatiefneemsters van het Leesmuseum voor Vrouwen in Amsterdam. Elise Haighton was tevens lid van de vrijdenkersvereniging De Dageraad, waar zij van 1882 tot 1885 als eerste vrouw een bestuursfunctie bekleedde en redactiesecretaris van het tijdschrift *De Dageraad* was. De Dageraad werd opgericht in 1856 door redactieleden van het gelijknamige tijdschrift.

In de jaren 1880 richtte de Dageraad zich met name op het filosofische materialisme en atheïsme en besteedde bovendien veel aandacht aan de positie van vrouwen onder invloed van feministische leden als Aletta Jacobs, Wilhelmina Drucker, Elise Haighton en Titia van der Tuuk. Aletta Jacobs en Elise Haighton gingen veel met elkaar om.²⁰ In 1882 hield Elise Haighton een lezing bij de Dageraad, getiteld ‘De vrouw in Nederland’ waarin zij stelde dat de situatie van vrouwen niet wezenlijk verschilde van die van slaven, zoals ook Mill al stelde, en waarbij zij vrouwen tevens het verwijt maakte niet krachtiger hun vrijheid na te streven.

¹⁸ Kalsem, 2001, p. 226.

¹⁹ Bosch 2005, p. 127.

²⁰ Bosch, 2005, p. 148 ev.

Vrouwen gedroegen zich ook als slaven zolang zij berusten in hun achtergestelde positie. Waar bleef de belastingbetalende vrouw die haar stemrecht opeiste?²¹

Haighton schreef eveneens in 1882 in een brief aan een kennis:

*“ if Dutch women do not vote it is possibly due in the main to the fact that they have never earnestly asked for the right, for it is by no means sure that female taxpayers might not vote under the present law.”*²²

De belastingbetalende vrouw in kwestie zou zich het jaar daarna melden.

Elise Haighton vertrok in 1885, naar verluidt met een gebroken hart vanwege het huwelijk dat Aletta Jacobs in 1884 aanging met Carel Gerritsen, naar Suriname om daar als gouvernante te gaan werken.²³ Zij keerde in 1892 terug, hervatte haar lezingen en publicaties en trad in 1894 toe tot het bestuur van de juist opgerichte Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht (VVK), waarvan zij tot 1896 secretaris was. Met de opkomst van internationale vrouwencongressen en internationale vrouwenorganisaties in de jaren negentig was Haighton vanaf 1896 present op alle internationale vrouwencongressen in Europa.

Overigens: volgens Myriam Everard in haar boek *De minotaurus onzer zeden: Multatuli als heraut van het feminisme*, was de actie van Aletta Jacobs om zich als kiezer te registreren geen solo onderneming maar een gezamenlijk plan van Aletta Jacobs, Titia van der Tuuk (mede-Dagaraadslid) en Elise Haighton. Ik heb naar deze theorie geen verder onderzoek verricht omdat het niet van invloed is op de kern van dit onderzoek, maar wil het feit desondanks niet onvermeld laten.

Susan B. Anthony en het veertiende amendement

Tot slot: in de Verenigde Staten had Susan B. Anthony - oprichtster van de National Woman Suffrage Association in de Verenigde Staten in 1869 - in 1873 in een geruchtmakende zaak reeds in de rechtbank het standpunt naar voren gebracht dat de Grondwet (met name het 14^e amendement) het kiesrecht voor vrouwen niet in de weg stond.

²¹ Everard, 2010, p. 101.

²² Bosch, 2005, p. 170.

²³ Ibidem, p. 158.

Susan Anthony had getracht bij de presidentsverkiezingen in Rochester op 5 november 1872 haar stem uit te brengen en was daar ook daadwerkelijk in geslaagd, enkel om daarna gearresteerd te worden vanwege het illegaal uitbrengen van haar stem. De New York Times had destijds weinig vertrouwen in een goede afloop voor Susan Anthony:

"Miss Anthony is not in the remotest degree likely to gain her case, nor if it were ever so desirable that women should vote, would hers be a good case. When so important a change in our Constitution as she proposes is made, it will be done openly and unmistakably, and not left to the subtle interpretation of a clause adopted for a wholly different purpose."

De rechtbank oordeelde op 18 juni 1873 inderdaad dat aan vrouwen geen stemrecht toekwam en veroordeelde Susan Anthony tot het betalen van een boete van 100 dollar en de kosten van het geding. Anthony heeft overigens nooit betaald.²⁴

Ook de Nederlandse kranten deden verslag van de zaak. Zo schreef het Nieuws van de dag:

*"Mejuffrouw Susan B. Anthony, ook buiten de Vereenigde Staten door hare agitatie ten gunste der vrouwenrechten bekend, had in November van 't vorige jaar zoowel aan de Presidents als aan de Senaats-verkiezing deelgenomen. Gelijk te verwachten was werd hare stem ongeldig verklaard; maar tevens werd tegen haar, wegens onwettige handelingen, eene aanklacht ingediend. Dit proces heeft zeer de aandacht getrokken. De aangeklaagde loochende niet hetgeen ze gedaan had; veel meer beroemde ze zich daarop als op een heldendaad, terwijl haar verdediger trachtte de onschuld zijner cliënte en haar grondwettig stemrecht te bewijzen. Maar de rechter was van een ander gevoelen. Hij veroordeelde Mejufvrouw Anthony tot eene boete van 100 dollars en de kosten. Zijn vonnis grondde Hij hierop dat het 14e amendement der constitutie van de Vereenigde Staten aan de vrouwen geen stemrecht geeft en evenmin de constitutie van den staat New-York."*²⁵

²⁴ Linder 2001

²⁵ Nieuws van de dag 11 juli 1873.

Aletta Jacobs schreef in haar *Herinneringen* dat zij Anthony pas ontmoette in juli 1899 bij het Tweede Internationale Vrouwencongres te Londen waarbij deze liet weten verheugd te zijn om kennis te maken met haar: “*How can it be that you are the same woman of whom I have heard so many, many years already!*”²⁶ Susan Anthony was in ieder geval in 1883 samen met Elizabeth Cady Stanton in Engeland om de mogelijkheden te onderzoeken voor een internationale beweging voor vrouwenkiesrecht. Of Aletta Jacobs kennis heeft gehad van de zaak van Susan B. Anthony is zeer waarschijnlijk. Of zij hierdoor geïnspireerd was bij het aanspannen van haar eigen zaak is niet bekend maar niet onmogelijk.

²⁶ Jacobs 1924, p. 228.

Hoofdstuk 2. Aanloop en verloop van de rechtszaak: het Aletta Jacobs arrest

De Kiezerslijst

De Grondwet van 1848 bepaalde dat de leden van de Tweede Kamer rechtstreeks gekozen werden in kiesdistricten door de meerderjarige Nederlandse ingezetenen in het volle genot der burgerlijke en burgerschapsrechten. De kieswet van 1850 regelde de hoogte van de census per gemeente, de indeling van de kiesdistricten en verduidelijkte allerlei zaken zoals de term 'meerderjarig' en hoe de term 'betalen van de census' geïnterpreteerd diende te worden.

De leden van de Tweede Kamer hadden voor vier jaar zitting, om de twee jaar trad de helft van de Kamerleden af waarna ze direct herkiesbaar waren. De leden van de Tweede Kamer in de steden werden gekozen door die personen die volgens de bestaande stedelijke reglementen bevoegd waren om tot kiezer te worden benoemd, de kiezerslijsten werden opgemaakt door de gemeentebesturen. Deze lijsten werden ter inzage gelegd en het publiek kon gedurende acht dagen bezwaar maken; elke inwoner kon bezwaar maken tegen zijn afwezigheid op de lijst of juist tegen de onrechtmatige aanwezigheid van een ander op de kiezerslijst. De gemeenteraad beslisten op het bezwaar waarna de lijsten gesloten werden. Nadat de kiezerslijsten definitief waren vastgesteld, ontving elke kiesgerechtigde een oproepingsbrief en een stembiljet. De kiezerslijsten werden jaarlijks herzien, dit begon in februari en eindigde uiterlijk 25 april met de definitieve vaststelling. Kiesgerechtigden mochten alleen maar op de kiezerslijst van hun wettige woonplaats voorkomen. Wie verhuisde bleef kiesgerechtigd in zijn oude woonplaats zolang de kiezerslijst van kracht was en kon pas met het opmaken van de nieuwe kiezerslijst in zijn nieuwe woonplaats het kiesrecht verwerven.

Vrouwen waren niet expliciet van het kiesrecht uitgesloten volgens de kieswet van 1850 of de Grondwet van 1848. Volgens De Jong (1999) hadden in 1848 in verschillende kiesdistricten zonen van vermogende weduwen namens hun moeder een stem uitgebracht en waren er op sommige kiezerslijsten weduwen en ongetrouwde vrouwen geplaatst. Wel sloot artikel 3 van de kieswet van 1850 getrouwde vrouwen uit met de bepaling dat de man geacht werd de aanslag van zijn vrouw te betalen.²⁷

²⁷ De Jong, 1999, p.13.

Gemeenteraad Amsterdam

In haar 'Herinneringen' schreef Aletta Jacobs dat zij in 1877 uit de krant had vernomen dat er een voorstel zou liggen ter uitbreiding van het mannenkiesrecht alsmede het vastleggen in de Grondwet dat de kiezer van het mannelijk geslacht diende te zijn.

In 1882 las zij een brochure van Minister-President Mr. J. Heemskerk Azn, waarin deze schreef dat volgens de bewoording van artikel 76 van de Grondwet, vrouwen feitelijk niet waren uitgesloten van het kiesrecht.²⁸ Om meer informatie over deze zaak te krijgen schreef zij op 30 oktober 1882 naar het Tweede Kamerlid Samuel van Houten, die bekend stond als feminist. In haar schrijven liet zij hem weten zich zorgen te maken over een mogelijke inlassing van het woord 'mannelijk' en om die reden artikel 76 van de Grondwet te willen testen door haar kiesrecht aan te vragen en bij mogelijke weigering er langs rechtelijke weg op aan te dringen.

Opvallend genoeg betrof het voorstel ter uitbreiding van het mannenkiesrecht uit 1877, waarover Aletta Jacobs gelezen had in de krant, de 'Schets van Grondwetsherziening' waarbij voor het eerst het woordje 'mannelijke' werd toegevoegd in artikel 76 van de Grondwet, aldus de betreffende tekst van artikel 76 veranderend in 'als kiezers worden op de kiezerslijsten ingeschreven alle meerderjarige, mannelijke ingezetenen die in het volle genot zijn der burgerlijke en burgerschapsrechten'. Deze schets van Grondwetsherziening bestond uit een nota, behorende bij een voorstel tot Herziening van de Kieswet, en was afkomstig van dezelfde Van Houten. Voornoemd voorstel is echter nimmer in behandeling genomen door de Kamer.²⁹ Uit de tekst wordt niet duidelijk waarom het woord 'mannelijke' werd toegevoegd. In later jaren pleitte Van Houten in ieder geval weer voor verwijdering van het woord 'mannelijke' uit het dan voorliggende voorstel tot wijziging van de Grondwet (waarover meer in het volgende hoofdstuk).

Van Houten liet in zijn antwoord van 2 november 1882 aan Aletta Jacobs weten zijn bibliotheek te hebben afgezocht naar rechterlijke uitspraken en administratieve besluiten over de ongeldigheid van stembriefjes met de naam van een vrouw, maar deze niet te hebben kunnen vinden.³⁰

²⁸ Heemskerk Azn. 1881, p. 115 (Het betreft hier derhalve geen brochure).

²⁹ De Lange 1984, p.286.

³⁰ Bosch, 2005, p.172.

Van Houten raadde haar aan om de zaak desnoods tot de Hoge Raad uit te vechten:

*“ Vecht de zaak uit tot in de allerhoogste instantie. Breng deze, inderdaad hoogst belangrijke kwestie, voor den Hoogen Raad, welk college in deze materie nog nimmer eene beslissing heeft genomen”.*³¹

Aletta besloot het advies van Van Houten op te volgen:

*“Nadat in 1883 de nieuwe kiezerslijsten ter visie waren gelegd, ging ik mij er van vergewissen of ook mijn naam er op voorkwam. Bij voorbaat wist ik dat ik die moeite had kunnen sparen. Ik wenschte echter alle formaliteiten in acht te nemen. Mijn naam niet op de lijsten vermeld ziende, zond ik op 22 Maart 1883, een schrijven aan Burgemeester en Wethouders van Amsterdam, houdende het verzoek alsnog op de kiezerslijst te worden geplaatst, omdat ik aan alle bij de wet bepaalde voorwaarden voor de kiesbevoegdheid voldeed; ten bewijze waarvan ik de vereischte stukken er bijvoegde.”*³²

De vereiste stukken bestonden uit haar geboortebewijs, een bewijs van inschrijving in de gemeente Amsterdam om aan te geven dat zij er al meer dan een jaar woonde en een belastingaanslag om te bewijzen dat zij de plaatselijke kiesdrempel had gehaald. Verdere bewijsstukken van het feit dat zij ‘ in het volle genot der burgerlijke- en burgerschapsrechten’ was, kon zij niet meesturen omdat onduidelijk was wat dat precies inhield. Desondanks verklaarde zij in haar schrijven toch erover te beschikken.³³

Op haar verzoek werd afwijzend beschikt:

*“ Adressante moge zich dan al beroepen op de letter der Wet, volgens den geest onzer Staatsinstellingen is aan de vrouw geen kies- of stemrecht verleend. Maar ook al wraakt men een beroep op den Geest der Wet, dan nog zou het de vraag zijn, of de vrouw wel geacht moet worden in het volle genot der burgerschaps- en zelfs der burgerlijke rechten te zijn. Wat de burgerlijke rechten aangaat is o.a. de vrouw van de voogdij, behalve van die over hare kinderen uitgesloten”.*³⁴

Naar de mening van Aletta Jacobs werd haar brief noch door de Gemeenteraad noch door de kranten serieus genomen. De Gemeenteraad besloot in haar vergadering van 23 maart 1883 op het verzoek op advies van b&w, zonder verdere beraadslaging. De kranten schreven volgens Aletta Jacobs dat zij de ‘geest der vrouwen in Nederland niet kende.’³⁵

³¹ Aletta Jacobs, *Herinneringen van Aletta Jacobs*. Amsterdam: Van Holkema & Warendorf 1924, p.93-94.

³² Idem.

³³ Bosch, 2005, p. 172.

³⁴ Jacobs, 1924, p. 95.

³⁵ Ibidem.

De Amsterdammer van 23 maart 1883 sloeg een ironische toon aan:

“ Mejuffrouw Aletta Jacobs heeft onzen gemeenteraad in zijn ernstige overwegingen nopens de vraag, hoe wij tot goedkooper en beter kunstlicht zullen komen, gestoord. Art. 76 der Grondwet is haar niet onbekend. Zij weet, dat stemgerechtigde is „elke meerderjarige ingezeten, Nederlander, in het volle genot der burgerlijke en burgerschapsrechten, en betalende in de directe belastingen eene som,” enz. Natuurlijk heeft de Grondwet bedoeld: „elke mannelijke Nederlander” — maar daar ook de vrouw in haar meest vrouwelijk bedrijf, — naar Hildebrands opmerking, — met een mannelijken uitgang door de Nederlandsche taal wordt bedacht, kan in onze sprake Nederlander zeer wel „een vrouwelijke Nederlander” beteekenen. De bedoeling van mejuffrouw Jacobs is ongetwijfeld in deze dagen van voorbereiding tot Grondwetsherziening den wetgever op de gebrekkige redaktie van het aangehaalde artikel opmerkzaam te maken. De dokteres doet dat op praktische wijs. Hiermede willen wij volstrekt niet te kennen geven, dat Mej. Jacobs het stemrecht voor haar zelve zou weigeren te aanvaarden, of ongeneigd zou zijn het voor haar misdeelde zusters, in het volle genot van burgerlijke en burgerschapsrechten, te vragen. Geenszins. Een wetenschappelijke opleiding en het zelfstandig optreden in de Maatschappij kunnen er gemakkelijk toe leiden, dat een dame zich door den Nederlandschen Staat verongelijkt acht. Doch men onderscheide wel en verdenke haar niet van het volgen van een taktiek, die onvriendelijke geesten allicht als een vrouwelijke zwakheid zouden kunnen brandmerken. Als mej. Jacobs kiesbevoegdheid voor hare sexe vraagt, zal zij niet nalaten dat te eischen in den naam van het recht. De wetenschappelijke vrouw staat te hoog, dan dat zij haar verheven aanspraken als Staatsburgeres zou willen gronden op een stijl- of taalfout.”³⁶

En het Algemeen Handelsblad schreef op 24 maart 1883 inderdaad:

“ Mej. Jacobs heeft de letter der wet vóór zich — niet den geest der wet, en wij gelooven ook niet den geest der vrouw. Er is voor de vrouwen een zoo ruime werkring weggelegd, ook in het edele en zelfopoffering vorderende vak, waaraan mej. Jacobs zich gewijd heeft, dat waarlijk het niet noodig is dat de vrouw zich ook met politiek inlate.”

Maar ook stond in het blad te lezen dat het door de Raad aangevoerde argument dat de vrouw geen kiesrecht zou hebben tenzij in het volle bezit van haar burgerlijke en burgerschapsrechten onjuist was.

³⁶ De Amsterdammer 23 maart 1883. De gemeenteraad behandelde de vraag of er andere verlichting dan gas diende te komen.

Want – zo stelde het Algemeen Handelsblad: Wie jonger is dan 30 jaar mag geen lid der Tweede Kamer zijn; is daarom geen enkel Nederlander onder 30 jaar in het volle bezit zijner burgerschapsrechten? ³⁷

De Tijd schreef daarentegen op 26 maart 1883:

“Onze Grondwet zegt niet met zooveel woorden, dat de vrouwen van het kiesrecht zijn buitengesloten, klaarblijkelijk wijl in 1848 niemand er hier te lande aan dacht, dat ooit bij onze hollandsche huismoeders en jonge dochters het verlangen om kiezer of “kiezeres” te worden, zou kunnen oprijzen. Dat men vrouwelijke artsen of advocaten zou krijgen, vermoedde men natuurlijk nog veel minder. Zeer te recht o. i. heeft dan ook de Gemeenteraad begrepen, dat de gelijkstelling tusschen mannelijke en vrouwelijke ingezetenen, welke in de Grondwet doorgaande regel is, nog volstrekt niet bewijst dat het ooit in de bedoeling van den wetgever heeft gelegen, volkomen gelijkheid te erkennen van burgerlijke rechten.” ³⁸

En in het Algemeen Handelsblad van 1 april 1883 stond dan weer een steunbetuiging van P. Dietz te lezen:

“Het kiesrecht is een Grondwettig recht, dat niemand willekeurig mag ontzegd worden op grond van sommige bepalingen in het burgerlijk wetboek, die in strijd zijn met de Grondwet, en afkomstig uit den tijd toen het nog als een onomstootelijke waarheid gold, dat de vrouw beneden den man stond ook op intellectueel gebied. (...) De geest der wetten, d. i. de bedoeling waarmede zij gemaakt werden, kan moeilijk beoordeeld worden, waar het vraagstukken geldt die niet aan de orde waren, toen de wetten gemaakt werden. De geest van den tijd daarentegen, d. i. de geest waarin men vrij algemeen de wetten wenschte toegepast te zien, spreekt uit de praktijk. Die praktijk nu leert, dat men de vrouw niet langer achtergesteld wenschte te zien bij den man op verschillend gebied. (...) Zou er wel ooit sprake kunnen zijn van herziening der Grondwet, als men de bedoeling van den wetgever stelde boven de behoeften van den tijd, en boven het recht?” ³⁹

Rechtbank Amsterdam

Aletta Jacobs nam in ieder geval geen genoegen met het afwijzende besluit van de gemeente en ging in beroep bij de Arrondissementsrechtbank te Amsterdam.

³⁷ Algemeen Handelsblad 24 maart 1883

³⁸ De Tijd 26 maart 1883

³⁹ Algemeen Handelsblad 1 april 1883

Op 14 april 1883 verklaarde deze Aletta Jacobs niet ontvankelijk in haar verzoek om met vernietiging van het besluit van de gemeenteraad van Amsterdam alsnog op de kiezerslijst geplaatst te worden. Omdat Aletta niet als kiezer aangemerkt kon worden op grond van het bepaalde in de Kieswet, kwam het opkomen voor haar recht in bezwaar-en beroep haar evenmin toe. De rechtbank overwoog verder dat het niet aannemelijk was dat het in de bedoeling van de Nederlandse wetgever had gelegen om bij de herziening van de Grondwet in 1848 het stemrecht aan vrouwen toe te kennen en dat, indien dat wel de bedoeling zou zijn geweest, dit ongetwijfeld in duidelijke en ondubbelzinnige termen in zowel de Grondwet van 1848 als de Kieswet van 1850 zou zijn opgenomen.⁴⁰ Aletta Jacobs werd veroordeeld tot het betalen van de kosten van het geding.

Op het oordeel van de rechtbank volgde volgens Aletta Jacobs een stroom aan negatieve reacties in de pers en tevens berichten gericht aan haar persoonlijk:

“Nu werd ik niet alleen in de pers besproken, maar ook achtten een groot aantal mannen en vrouwen zich geroepen, 't zij onder couvert, 't zij op een briefkaart, mij de grofste beleedigingen te zenden en de ergerlijkste verdachtmakingen aan mijn adres te richten. (...) Ik voelde mij somwijlen diep ongelukkig. Ondanks dat was ik mij er van bewust, dat ik den strijd, die nu nog door den Hoogen Raad moest worden beslist, tot het einde moest voeren.”⁴¹

Het Bataviaasch Handelsblad van 18 mei 1883:

“Mejuffrouw doctor Aletta Jacobs, die eene zeer verdiende sympathie verworven heeft door haar moedig besluit om zich op de studie der geneeskunde toe te leggen en de volharding waarmede zij het einddoel beeft weten te bereiken, was niet tevreden met den akademischen lauwer, dien zij verworven heeft, maar stond ook naar de burgerkroon, anders gezegd de politieke rechten van den citoyen. Daar zij er geld genoeg aan belastingen voor betaalt, diende zij een verzoekschrift in om op de kiezerslijsten geplaatst te worden. De rechtbank bad de beleefdheid eene buitengewone zitting aan de behandeling van haar verzoek te wijden, maar daarbij hield de galanterie op, want het college verklaarde, na rijpelijk wikken en wegen, dat de wetgever de bedoeling niet had gehad aan de vrouw het kiesrecht toe te kennen, daar hij dit anders uitdrukkelijk gezegd zou hebben. Doctor Jacobs werd alzoo met haar verzoek afgewezen en, wat bijna nog erger was, in de kosten veroordeeld. Hier is dus het in vele gevallen zoo ware gezegde: Ce que femme veut, Dieu le veut eens niet opgegaan.

⁴⁰ Pessers 1983, p.664

⁴¹ Jacobs, 1924, p.96.

Of de Amsterdamsche rechters niet met hunne eigene gemalinnen een mauvais quart d'heure zullen gepasseerd hebben wegens het vonnis dat zij hebben durven vellen, is iets wat het publiek nooit zal te weten komen, maar waarover ieder zijne bespiegelingen kan maken.”⁴²

De uitspraak van de rechtbank heb ik ondanks navraag bij diverse bibliotheken helaas niet terug kunnen vinden. De exacte overwegingen om Aletta Jacobs niet ontvankelijk te verklaren in haar verzoek zijn echter af te leiden uit het arrest van de Hoge Raad zoals gepubliceerd in *Weekblad van het regt*, nr. 4917, dinsdag 7 augustus 1883 en komen derhalve hierna aan de orde.

Hoge Raad

De volgende stap was de Hoge Raad. In 1883 had de Hoge Raad als belangrijkste taak het bewaren van de eenheid van toepassing van wetgeving in Nederland. De Raad wees in de 19^e eeuw regelmatig arresten die er door hun strikte, letterlijke toepassing toe leidden dat veel juristen de mening waren toegedaan dat op deze manier de Hoge Raad feitelijk overbodig was omdat ook aan andere, minder kostbare instituten een dergelijke letterlijke wetsinterpretatie kon worden toevertrouwd.⁴³ In de zaak van Aletta Jacobs was van een dergelijke letterlijke wetsinterpretatie in ieder geval geen sprake.

Onder voorzitterschap van Mr. C.L. de Vos van Nederveen Cappel boog de Hoge Raad zich op 18 mei 1883 over de volgende vraag: heeft de Nederlandse vrouw, gehuwd of ongehuwd, naar het tegenwoordige staatsrecht, het recht om kiezer te zijn van leden voor de Tweede Kamer der Staten Generaal, van de Provinciale Staten of van de Gemeenteraad? Het antwoord op die vraag luidde onomwonden ‘nee’.⁴⁴

Er werden vier middelen van cassatie tegen het licht gehouden:

- De rechtbank had artikel 15 van de Kieswet verkeerd toegepast door aan te nemen dat persoonlijke ondertekening van het verzoek aan de rechtbank vereist en vertegenwoordiging en ondertekening van het verzoek door een procureur onvoldoende zou zijn;
- Artikel 15 van de Kieswet was bovendien verkeerd toegepast omdat de rechtbank feitelijk de vraag had onderzocht of Aletta Jacobs (verzoeker) al dan niet gedurende een jaar woonplaats binnen de gemeente had gehad waar dat feit niet in de bezwaarprocedure door de gemeente naar voren was gebracht;

⁴² Bataviaasch Handelsblad van 18 mei 1883

⁴³ Van Koppen, Ten Kate, 2003, p. 17-18.

⁴⁴ *Weekblad van het regt*, nr. 4917, dinsdag 7 augustus 1883.

- Schending van de artikelen 74BW en 76 BW en artikel 2 van de Kieswet door een verklaring van het gemeentebestuur dat verzoeker meer dan twee jaar was ingeschreven in de gemeente Amsterdam niet als voldoende bewijs van woonplaats bedoeld bij de Kieswet te beschouwen;
- Schending dan wel verkeerde toepassing van artikel 1 en 2 van de Kieswet en artikel 11 van de wet houdende Algemene bepalingen der wetgeving van het Koninkrijk, door verzoeker niet ontvankelijk te verklaren in haar verzoek om op de kiezerslijst geplaatst te worden en daarbij het begrip ‘ ingezetene’ uit te leggen als ‘ mannelijk ingezetene’ en de woorden ‘ in het volle genot der burgerlijke en burgerschapsrechten’ uit te leggen of daarmee de wet het bezit van alle burgerlijke en burgerschapsrechten eiste.⁴⁵

De Raad stelde vast dat zelfs als de eerste drie middelen alle gegrond zouden worden bevonden, deze geen van alle tot cassatie zouden leiden als niet ook het vierde middel aannemelijk zou zijn. Ten aanzien van dit vierde middel concludeerde de Raad dat de vereisten om te kunnen stemmen bestonden uit het meerderjarig zijn, het ingezetene zijn van de gemeente en tevens Nederlander te zijn in het volle genot der burgerlijke en burgerschapsrechten. De rechtbank had geoordeeld dat Aletta Jacobs niet in het volle bezit van voornoemde rechten was omdat zij als vrouw het recht dierf om kiezer te zijn. Of deze opvatting juist was, hing volgens de Raad af van de vraag of onder ‘ Nederlanders’ ex artikel 76 Grondwet en artikel 1 van de Kieswet mede verstaan kon worden ‘ Nederlandse vrouwen’.

Advocaat- generaal Van Maanen had geconcludeerd dat dit niet mogelijk was:

*“ Als men onder ingezetenen ook vrouwen moest verstaan, dan zouden dezen, met een beroep op artikel 177 der Grondwet, hetwelk als een der eerste plichten van alle ingezetenen voorschrijft het dragen der wapenen tot beveiliging van het grondgebied van den Staat, met den eisch te voorschijn kunnen komen; het geweer op de schouder te nemen en als vrijwilliger te dienen. Nee, bij de aangevallen uitspraak zijn de reegelen eener gezonde uitlegkunde gevolgd; tegen de woorden der wet is op de bedoeling des wetgevers geen beroep gedaan maar die woorden zijn overeenkomstig zijne ontwijfelbare bedoeling uitgelegd en zeker zijn door die wetsinterpretatie de aangehaalde wetsbepalingen niet geschonden of verkeerd toegepast.”*⁴⁶

⁴⁵ Zie bijlage voor de tekst van de wetsartikelen.

⁴⁶ *Weekblad van het regt*, nr. 4917, dinsdag 7 augustus 1883

Ook de Hoge Raad was van oordeel dat de rechtbank terecht had beslist dat het niet de bedoeling van de wetgever geweest kon zijn om in 1848 in afwijking van bestaande toestanden en beginselen van Staatsrecht, het stemrecht aan vrouwen toe te kennen. Als deze uitbreiding van kiesrecht immers beoogd zou zijn, dan zou dit ondubbelzinnig in de Grondwet en de Kieswet van 1850 zijn opgenomen, hetgeen niet gebeurd was. Dat de wetgever nimmer de bedoeling kon hebben gehad om vrouwen het kiesrecht te verlenen bleek volgens de Hoge raad ook uit artikel 3 van de Kieswet, en niet alleen in de slotbepaling waarin vermeld stond dat de vader geacht werd de belastingaanslag van zijn minderjarige kinderen te betalen en niet de moeder, zoals de rechtbank in haar vonnis overwogen had, maar ook, zo niet in grotere mate, door de aanhef van het artikel, waarin de aanslag van de vrouw door haar man betaald diende te worden. Uit deze aanhef volgde volgens de Raad duidelijk dat aan de gehuwde vrouw geen stemrecht toekwam. De Raad achtte het niet aannemelijk dat de wet aan de ongehuwde vrouw wel het recht zou toekennen dat aan de gehuwde vrouw onthouden werd; indien de wet een dergelijk verschil zou hebben willen maken tussen gehuwde en ongehuwde vrouwen, dan zou dit ondubbelzinnig zijn uitgedrukt. De Raad concludeerde dat onder 'Nederlander' alleen de mannelijke Nederlander verstaan diende te worden en er geen sprake was van verkeerde toepassing dan wel schending van artikel 1, 2 en 11 van de Kieswet door de Rechtbank. Nu het vierde middel onaannemelijk geacht werd, behoeften de overige drie middelen geen nader onderzoek meer. Het beroep in cassatie werd verworpen.

De zaak kreeg volgens Bosch weinig belangstelling in de media.⁴⁷ Wel kwam er uiteraard een artikel in *De Dageraad* (4v, 1882-1883, p. 472-473). Volgens Aletta zelf werd de zaak juist uitgebreid door de media behandeld, zelfs buitenlandse kranten publiceerden over het verloop van de procedure; iets waardoor zij veel waardevolle contacten had opgedaan voor haar verdere strijd op het gebied van vrouwenkiesrecht.⁴⁸

De Locomotief: Samarangsch handels- en advertentieblad van 17 augustus 1883 besprak in ieder geval eveneens de zaak en besloot:

“Mejuffrouw Jacobs heeft van haar optreden voor het kiesrecht der vrouw niet de voldoening gehad die zij er zich waarschijnlijk van had voorgesteld. Maar niettemin kan zij zich niet geheel onvoldaan achten. Men heeft het aan haar te danken, dal de aandacht van velen, die daaromtrent onverschillig waren, gevestigd is op de plaats, die naar onze wetten de vrouw inneemt tegenover den Staat en de maatschappij.

⁴⁷ Bosch 2005, p. 175.

⁴⁸ Jacobs 1924, p. 98.

De eisch, dat aan de vrouwen kiesrecht worde toegekend, zal velen koud laten; maar anders is het met zoovele andere rechten, die de vrouw mist; en daarop is nu vanzelf mede de aandacht gevestigd, juist doordien al die andere rechten nauw samenhangen met het kiesrecht, en dus bij deze gelegenheid de misdeeling der vrouwen in het algemeen op den voorgrond moest treden.”⁴⁹

Aletta Jacobs vermeldde in haar *Herinneringen* dat zij kort na de uitspraak van de Hooge Raad een brief ontving van een niet nader genoemd lid van de Raad⁵⁰, die haar aanraade een jaar later, in samenwerking met andere vrouwen, bij voorkeur woonachtig in verschillende gemeenten, opnieuw een procedure op te starten. Het Raadslid achtte de kans op een andere uitspraak daarbij niet denkbeeldig:

“Ik voelde veel voor zijn advies, maar stuitte op de moeilijkheid vrouwen te vinden, die met mij wilden ageeren, om te voorkomen dat in de nieuwe, nog in voorbereiding zijnde Grondwet, overal waar van het kiesrecht en verkiesbaarheid sprake was, vóór het zelfstandig naamwoord Nederlander, het woord ‘mannelijk’ zou worden geplaatst. Geschiedde dit wel, dan zou ten onzent in afzienbaren tijd van vrouwenkiesrecht geen sprake kunnen zijn.”⁵¹

Helaas wist Aletta niet voldoende ongehuwde vrouwen te vinden die met haar mee willen doen en die ook nog voldeden aan de census. Zij zag daarom van een verdere poging af en meende dat het belang van het kiesrecht nog onvoldoende leefde onder de vrouwelijke bevolking. Digitale naspeuringen in het *Weekblad van het Regt* in de periode 1850 -1887 hebben in ieder geval geen andere rechtszaken opgeleverd waarbij vrouwen trachtten het kiesrecht te verwerven. Zelf streed Aletta Jacobs onvermoeibaar verder. In 1894 was zij betrokken bij de oprichting van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht waarvan zij in 1895 voorzitter werd.

Volgens Mineke Bosch dient de actie van Aletta Jacobs gezien te worden als een belangrijk moment in de strijd om de uitbreiding van het kiesrecht in Nederland. Bosch vermeldt dat Van Houten als eerste de problematiek van de sekse-neutrale terminologie in de wet opgemerkt heeft en daaraan een eind heeft willen maken door in zijn voorstel tot herziening van de kieswet dan wel Grondwet het woord ‘mannelijk’ toe te voegen waardoor de aandacht verhevigd op de wettekst gevestigd werd, zulks bevestigd door Heemskerk en later het proces van Jacobs.

⁴⁹ De Locomotief: Samarangsch handels- en advertentieblad, 17 augustus 1883

⁵⁰ Volgens Bosch gaat het daarbij mogelijk om C.D. Asser, vader van T.M.C. Asser. lid van de Commissie Heemskerk

⁵¹ Jacobs 1924, p.98.

Bosch stelt dat de afwijzing door de rechtscolleges van de interpretatie van artikel 76 door Jacobs een voorbode was van de toevoeging van het woord 'mannelijke' aan 'Nederlander' en 'ingezetene' in het nieuwe artikel 80 in de Grondwet van 1887. Waarschijnlijk - zo meent zij - zou het woordje 'mannelijke' gezien het voorstel van Van Houten ook zonder Jacobs wel opgenomen zijn in de nieuwe Grondwet. Anderzijds heeft de actie van Jacobs volgens Bosch bovendien de aandacht gevestigd op het feit dat met kiezers uitsluitend mannelijke kiezers werden bedoeld en is het woord opgenomen juist omdat Jacobs dit betwistte. Van Houten zelf stelde in 1884 namelijk reeds voor om aan gehuwde belastingbetalende vrouwen wel het kiesrecht te verlenen. Is hij wellicht door Jacobs tot dat idee gekomen vraag Bosch zich af?⁵²

De Goede geeft in *Aan de hand van de Grondwet* een andere verklaring: als men aan de toevoeging van het woordje 'mannelijke' een kwalificatie zou moeten toekennen, zou het deze moeten zijn: het mannendom liep beangst te hoop als gevolg van de actie van Aletta Jacobs.⁵³

⁵² Bosch 2005, pp.176-177.

⁵³ De Goede, 1964, p. 131.

Aan de Gemeenteraad van
Amsterdam

Geeft met verschuldigd eerbied te kennen:

D^r. Aletta Henriette Jacobs, arts, wonende aan de
Leuwegraacht 5, Amsterdam

Dat op den dertienden Maart 1880 drie en tachtig ingevolge
de artt. 7-10 der wet van 4 Juli 1850, Stbl. N°. 37, de lijst van
bevattende de namen van hen die geachtigd zijn tot kiezen
van leden van de gemeenteraad, ter secretarie acher, ter
wraeg zijn gelegd.

Dat op die lijst de naam van requestant niet voorkomt.

Dat requestant is Nederlander, blykens bygevoegd bezeug
in g^oboorte: meerderjarig, in het volle genot der burger-
en burgerijrechten; blykens bygevoegd aanslag blyft
der personele belasting voldoende aengeslagen om te vallen
inder de termen van de Notalinie van art. I der kies wet b.
bengruemd, in verband met de by die wet behoovende ta.
bel en art. 5, al. 2 der wet van 29 Juni 1851 Stbl. N°. 85
g^ouzeg by de wet van 7 Juli 1865 Stbl. N°. 79; en blykens
bygevoegd extract uit het bevolkingregister van Amsterdam
afg^o den een jaar in gezeten der g^oroente, vereischt blyft
art. I al. 2 der wet van 4 Juli 1850 Stbl. N°. 37 in verband
met art. 19, al. 3. van de gemeentewet bovengesamd.

Dat requestant dus voldoet aan de vereischten by
de kieswet en de gemeentewet bovengesamd gesteld, om
de geachtigd te zijn tot stemming van leden van de gemeentel.
Eaad.

Redenen waarom requestant zich wendt tot U^o met
certain k^ond dat het U^o mog. bekeem alsmogder naam
van requestant op bovengesamde lijst te plaatsen.

Amsterdam 22 Maart 1883

I. Heekdoende etc.

D^r. Aletta H. Jacobs
arts.

Hoofdstuk drie. De Grondwetswijziging van 1887

Verkiezingen

In Nederland werd vanaf de Grondwet van 1848 het districtenstelsel gehanteerd. De exacte indeling van de kiesdistricten stond vermeld in een kiestabel bij de kieswet. Op grond van de kieswet van 1850 diende elk kamerlid 45.000 inwoners te vertegenwoordigen. De kiestabel waarin de gemeentes over de kiesdistricten werden verdeeld was daarom regelmatig aan verandering onderhevig; ze veranderden niet alleen van samenstelling maar er werden ook nieuw kiesdistricten opgericht. Zoals reeds vermeld in de inleiding van deze scriptie had op grond van het censuskiesrecht van 1850 maar 11% van de mannelijke bevolking kiesrecht, namelijk die mannen die boven de 23 jaar waren en die voor een bepaald bedrag (verschillend per gemeente) in de directe belastingen werden aangeslagen.

De verbondenheid van belastingen met het kiesrecht maakte hervormingen van het belastingstelsel een lastig karwei. Verlaging van het belasting leidde tot een lager aantal kiezers, meer welvaart betekende niet dat iemand automatisch meer belasting ging betalen. Het kiesrecht kwam bovendien niet meer overeen met de maatschappelijke werkelijkheid. De Grondwet schreef een minimumaanslag voor van twintig gulden per jaar en kon slechts worden geheven middels grondbelasting, personele belasting en patentbelasting. De grondbelasting was een heffing op ongebouwde (met name landbouwgrond) of gebouwde eigendommen (speelde meer in steden). De belangrijkste grondslag voor de personele belasting bestond uit de huurwaarde van de woning die ten laste kwam van de bewoner die al of niet eigenaar was. Personele belasting werd ook geheven over uiterlijke kentekenen van welstand zoals de waarde van het meubilair, de haardsteden, het aantal deuren en vensters, het aantal paarden en het aantal dienstboden. Patentbelasting was een soort bedrijfsbelasting op uiteenlopende gronden zoals het aantal werklieden, de omzet of de productieomvang van een bedrijf maar men rekende ook wel een vast tarief. Landbouwers waren hiervan vrijgesteld.⁵⁴

Een en ander betekende dat met name boeren en ondernemers het kiesrecht toekwam, maar niet de beoefenaars van de vrije beroepen zoals onderwijzers, hoogleraren en de meeste ambtenaren. Platteland en kleine provinciesteden werden op deze wijze bevoordeeld boven de grote steden.

⁵⁴ De Jong, 1999, p.15.

Kortom: het kiesrecht was toe aan modernisering.⁵⁵ Tussen 1869 en 1883 werden daarom diverse voorstellen gedaan ter wijziging van het kiesrecht en op 11 mei 1883 werd de Staatscommissie Heemskerk ingesteld met de opdracht te onderzoeken welke bepalingen van de Grondwet herzien dienden te worden.

De commissie Heemskerk en artikel 76 van de Grondwet

De commissie bestond uit vijftien leden onder voorzitterschap van minister mr. J. Heemskerk Azn. waaronder alle hoogleraren staatsrecht van dat moment.⁵⁶ Het doel van de werkzaamheden van de commissie was niet het ontwerpen van een nieuwe Grondwet maar om binnen de bestaande Grondwet belemmeringen weg te nemen en onduidelijkheden te verhelderen.

“De wetgeving en de maatschappij stellen eischen, die de Grondwet verbiedt te bevredigen. Er zijn een aantal knellende en onduidelijke bepalingen, die dienen weg te vallen,”

zo zei Heemskerk in de eerste vergadering van de commissie.⁵⁷ De commissie kwam vanaf mei 1883 gemiddeld twee keer per week bij elkaar en behandelde in 38 plenaire bijeenkomsten alle Grondwetsartikelen. Per hoofdstuk van de Grondwet werden zonodig één of meerdere subcommissies ingesteld die de plenair genomen besluiten nader uit dienden te werken. Voor hoofdstuk III, eerste afdeling (waarin de artikelen over het kiesrecht zich bevinden) bestond de subcommissie uit Van Naamen, Van Eemnes, Tellegen en Röell.

De vraag voor de commissie was onder meer of het kiesrecht moest worden toegekend op basis van het belang dat een individu heeft bij behoorlijk staatsbestuur of diende juist de geschiktheid van de kiezer het uitgangspunt zijn? Of diende de kiesbevoegdheid niet in de Grondwet geregeld te worden maar door de gewone wetgever vormgegeven te worden?⁵⁸

⁵⁵ Van den Berg, Vis 2013, p. 410

⁵⁶ Zie bijlage voor een overzicht van alle leden van de commissie.

⁵⁷ Taal 1980, p.82-85

⁵⁸ Van Leeuwen 2013, p. 222.

Heemskerk stelde voor om de bestaande grens voor de kiesbevoegdheid – de aanslag in de directe belastingen – te vervangen door een eis met betrekking tot de huurwaarde van de woning, zulks vanuit de gedachte van het 'huismanskiesrecht' waarbij de hoofden van huisgezinnen, zijnde degenen die de lasten dragen, het kiesrecht toekomt.⁵⁹ Uiteindelijk sprak de commissie zich in ieder geval tegen het algemeen kiesrecht uit en stelde in haar eindrapport voor om het kiesrecht toe te kennen aan de ingezetenen waarvan men kon verwachten dat zij een belang zouden hebben bij de instandhouding van het geheel met als indicatie inderdaad de huurwaarde van de woning:

*“Bewoners van een huis van niet al te geringe huurwaarde zijn gezeten lieden, die beseffen van hoeveel belang de goede inrichting van het staatsbestuur ook voor hen zelve is. Hun maatschappelijke toestand levert, om de woorden der Staatscommissie van 1848 te gebruiken, ‘een teken van vastigheid’ op. Zij betalen mede in de directe belastingen en zullen bij de keuze van afgevaardigden bedacht zijn op het tegengaan van onnoodige opdrijving der ‘staatsuitgaven en van verkeerd gebruik van ‘s lands middelen, hetgeen men niet met even veel zekerheid kan verwachten van hen, die, hoe hoog de staatsuitgaven ook gaan, in de daardoor veroorzaakte lasten weinig of niet hebben te dragen.”*⁶⁰

Voor algemeen kiesrecht achtte de commissie de tijd nog niet rijp:

“Kiesbevoegdheid is niet een recht, dat den staatsburger als zoodanig toekomt, maar een recht, dat slechts in zooverre kan worden toegekend als die toekenning bevorderlijk is tot het samenstellen van eene volksvertegenwoordiging, welke de meest mogelijke waarborgen oplevert voor eene onpartijdige behandeling van alle openbare belangen. Bij de tegenwoordige samenstelling der maatschappij zou door toekenning van kiesrecht aan die ingezetenen, welke, in ontwikkeling bij anderen achterstaande, in getal verreweg de sterksten zijn, zulk eene vertegenwoordiging niet verkregen worden.”

⁶¹

Het eindrapport werd aan de koning gepresenteerd op 25 januari 1884. Met het eindresultaat was de commissie verder niet onverdeeld tevreden.

⁵⁹ Oud 1946, p.141.

⁶⁰ Commissie-J. Heemskerk Azn. 1883, *Verslag, plenair*, p. 5.

⁶¹ Commissie-J. Heemskerk Azn. 1883, *Verslag, plenair*, p. 5.

Over een aantal onderwerpen (zoals het onderwijsartikel) had men geen meerderheid kunnen bereiken; de commissie raadde daarom aan om het artikel ongewijzigd te laten. Met betrekking tot de troonopvolging, de rechtspleging en de strijdkrachten werden een aantal wijzigingen aanbevolen. De commissie Heemskerk werd ontbonden op 29 maart 1885.

De regering nam het rapport in twee gedeelten over en deed in eerste instantie een voorstel tot gedeeltelijke herziening. Vanwege de leeftijd en gezondheidstoestand van koning Willem III werd artikel 198 in die zin gewijzigd dat de Grondwet zou mogen worden herzien gedurende een regentschap, met uitzondering van de bepalingen over de troonopvolging. Na Kamerontbinding in oktober werd deze herziening in december 1884 aangenomen.

Op 13 maart 1885 diende de regering vervolgens twaalf voorstellen in voor wijziging van de Grondwet die op veel onderdelen afweken van de voorstellen van de commissie. Met betrekking tot het kiesrecht pleitte B.H. Heldt (kamerlid en vakbondsleider) bijvoorbeeld voor een blanco artikel dat het kiesrecht geheel delegeerde aan de gewone wetgever. Op die manier zou niet de grondwet voor onbepaalde tijd het algemeen kiesrecht blokkeren. Daarvoor was echter geen animo. Heemskerk had ook tijdens de overleggen in de commissie niet ingestemd met dit voorstel en was ook nu onverminderd de mening toegedaan dat de Grondwet zelf de maatstaven voor het kiesrecht diende te bepalen.⁶²

Naar aanleiding van onder meer een grote kiesrecht-demonstratie van 20 september 1885 wijzigde Heemskerk het regeringsvoorstel met betrekking tot het kiesrecht in die zin dat het kiesrecht gegeven zou worden aan de mannelijke ingezetenen die door de kieswet te bepalen kentekenen van geschiktheid en maatschappelijke welstand bezitten en minstens 23 zijn. Het betrof hier het zogenaamde caoutchouc artikel waarvan de elasticiteit het mogelijk maakte om de vereisten 'geschiktheid' en 'maatschappelijke welstand' bij gewone wet nader in te vullen zonder dat daarvoor voortaan een Grondwetsherziening noodzakelijk was. De verruiming van het aantal kiesgerechtigden werd in de additionele artikelen geregeld op basis van huurwaarde of van een bepaalde aanslag in de grondbelasting, aldus het kiesrecht verlenend aan 300.000 Nederlanders.⁶³

⁶² Van den Berg en Vis, 2013, p. 433-434.

⁶³ Spoormans 1988, p.153.

In mei 1886 volgde Kamerontbinding, de wijzigingsvoorstellen voor de Grondwet werden opnieuw ingediend en na moeizame kameronderhandelingen zouden ruim een jaar later de herzieningsvoorstellen worden aangenomen die een daadwerkelijke uitbreiding van het kiesrecht betekenden en een overgang van censuskiesrecht naar attributief kiesrecht. Op 6 november 1887 werd de herziening van de Grondwet bekrachtigd door de koning en op 30 november 1887 werd de nieuwe Grondwettekst officieel afgekondigd.⁶⁴

Voor vrouwen betekende de wijzigingen op het gebied van kiesrecht dat, zo hen voorheen mogelijk evenmin kiesrecht toekwam, zij nu daadwerkelijk van het kiesrecht werden uitgesloten.

Vrouwenkiesrecht en artikel 76 van de Grondwet

Hoe verliep nu de politieke discussie over de invoeging van het woordje ‘mannelijke’ voor ‘ingezetenen’?

In de commissie Heemskerk

De commissie werd ingesteld op 11 mei 1883, de eerste bijeenkomst dateerde van 26 mei 1883. Artikel 76 van de Grondwet kwam voor het eerst aan bod in de zevende bijeenkomst van 22 juni 1883. Heemskerk stelde voor om de kiesbevoegdheid te laten afhangen van de huurwaarde van de woning als maatstaf van ‘gegoedheid en bekwaamheid’. Buys stelde voor om het regelen van het kiesrecht aan de gewone wetgever over te laten. Heemskerk meende echter dat dit een stap in de richting van het algemeen kiesrecht zou betekenen, iets waarvan hij geen voorstander was, evenmin als de rest van de commissie. Buys kreeg de handen niet op elkaar voor zijn voorstel, met het voorstel van Heemskerk ging de commissie wel akkoord.

⁶⁴ Spoormans 1988, p.p.436-438.

In dezelfde bijeenkomst werd door Heemskerk het voorstel gedaan om het stemrecht tot mannen te beperken:

“ De voorzitter stelt de vraag of het kiesrecht in artikel 76 zal beperkt worden tot mannelijke individuen. Onder het oude regime kon de vrouw haren zoon machtigen tot het uitbrengen harer stem. Thans heeft men beslist, dat vrouwen geen kiesrecht bezitten. De voorzitter stelt, ten einde twijfel weg te nemen, voor om vóór het woord „ingezetenen” te voegen het woord ”mannelijke”.⁶⁵

Tellegen en Röell waren tegen. Röell merkte op dat zelfs als men gehuwde vrouwen zou willen uitsluiten, het niet onmogelijk zou zijn om aan ongehuwde vrouwen stemrecht te verlenen nu in Engeland vrouwen ook stemrecht hadden voor het schoolbestuur. Farncombe Sanders repliceerde dat vrouwen in Engeland ook stemrecht hadden voor gemeentelijke verkiezingen maar voor politieke verkiezingen terecht waren uitgesloten. Het voorstel van Heemskerk werd met 13 tegen 3 (Cremers, Röell en Tellegen) stemmen aangenomen. Meer woorden werden in de bijeenkomst van 22 juni niet gewijd aan de grondwettelijke uitsluiting van vrouwen.

Het ‘ *thans heeft men beslist dat vrouwen geen kiesrecht bezitten*’ lijkt in ieder geval een verwijzing te zijn naar de uitspraak van de Hoge Raad van 18 mei 1883 nu deze uitspraak van de Hoge Raad slechts van vier dagen voor de bijeenkomst dateerde en er logischerwijs geen andere uitspraken van de Hoge Raad rond die tijd in aanmerking komen omdat er geen andere rechtszaken gevoerd zijn.

In volgende bijeenkomst van 28 juni 1883 werd zonder stemming en verdere discussie op voorstel van Lohman besloten dat het woord ‘mannelijke’ eveneens toegevoegd zal worden aan artikel 79 van de Grondwet, aldus borgend dat alleen mannelijke Nederlanders verkiesbaar zijn voor de Tweede Kamer. In de bijeenkomst van 19 juli 1883 kwam artikel 139 van de Grondwet - waarin de verkiezing van de gemeenteraad geregeld wordt - aan de orde. Asser deed het voorstel om de regeling van het kiesrecht voor de gemeenteraad over te laten aan de wetgever. De vergadering besloot om de subcommissie een voorstel te doen tot wijziging in die zin.⁶⁶

⁶⁵ Commissie Heemskerk 22 juni 1883, p. 46.

⁶⁶ Commissie Heemskerk, 19 juli 1883, p. 127.

Het eerste verslag van de subcommissie belast met de afdelingen I tot en met IV van het derde hoofdstuk van de Grondwet dateert van 10 augustus 1883. Aangekondigd werd het voorstel voor artikel 76 dat *'langere bearbeiding vordert'*. Artikel 79 van de Grondwet luidde in het voorstel van de subcommissie als volgt:

“ Om lid der Tweede Kamer te kunnen zijn wordt alleen vereischt dat men mannelijke Nederlander zij, niet bij regtelijke uitspraak de beschikking of het beheer over zijne goederen hebben verloren, noch van enige regten ontzet zij, en den ouderdom van dertig jaren vervuld hebben”.

In de toelichting op de tekst van artikel 79 staat te lezen:

*“ Waar artikel 76 het stemrecht aan vrouwen ontzegt, zal het lidmaatschap der Staten-Generaal a fortiori haar onthouden behoren te worden, gelijk dan ook nu reeds buiten twijfel in de bedoeling der Grondwet ligt, zoals ook werd erkend in het arrest van den Hoogen Raad der Nederlanden d.d. 18 mei 1883. Dit moet dan echter ook door bijvoeging van het woord 'mannelijk' in dit artikel 79 worden uitgedrukt.”*⁶⁷

Verdere toelichting werd niet verstrekt. Het in dit citaat aangehaalde arrest betreft uiteraard het Aletta Jacobs arrest.

Het voorstel van de subcommissie voor artikel 76 van de Grondwet dateert van 5 september 1883. De tekst luidt:

“ De leden der Tweede Kamer worden regstreeks gekozen door de meerderjarige mannelijke ingezetenen, Nederlanders, die niet bij regterlijke uitspraak de beschikking of het beheer van hunne goederen hebben verloren, noch van eenige regten zijn ontzet, en die krachtens eenig persoonlijk of zakelijk regt, eene woning of een gedeelte daarvan in gebruik hebben de huurwaarden waarvan in de kieswet bepaald doch nergens lager dan 50 gulden, noch hooger dan op 300 gulden zal worden gesteld.”

Er was ook nog een alternatief tekstvoorstel opgemaakt waarin eveneens opgenomen stond dat het kiesrecht uitsluitend aan mannen toekwam.

⁶⁷ Subcommissie Heemskerk 10 augustus 1883, toelichting p.3.

In de toelichting op het tekstvoorstel staan aanwijzingen hoe de huurwaarde van een woning bepaalde diende te worden en waarom een en ander niet in de kieswet maar de Grondwet geregeld opgenomen moest worden. Inzake het vrouwenkiesrecht staat in de toelichting slechts vermeld dat door bijvoeging van het woord 'mannelijk' de Grondwet zal bepalen dat alleen mannen tot het kiesrecht kunnen worden geroepen. De subcommissie merkte daarbij op dat wijziging in die zin van artikel 123 en 139 van de Grondwet evenzo noodzakelijk was.⁶⁸

Artikel 76 van de Grondwet kwam opnieuw plenair aan de orde in de bijeenkomst van 23 oktober 1883. Er werd druk gedebatteerd over de huurwaarde en hoe deze te bepalen, over de band tussen kiesrecht en belasting. Over de uitsluiting van vrouwen werd niet gerept. Hetzelfde geldt voor de bijeenkomsten van 24 en 25 oktober 1883.

In de bijeenkomst van 26 oktober 1883 werd evenmin gesproken over toevoeging van het woord 'mannelijke' aan 'ingezetenen' in artikel 76 of 79; wel werd echter het voorstel van de subcommissie besproken waarin het woord 'mannelijke' eveneens was toegevoegd aan 'ingezetenen' in artikel 139 van de Grondwet. Asser stelde voor om het woord te schrappen: waar allerlei vereisten van kiesbevoegdheid in het betreffende artikel aan de gewone wetgever worden overgelaten kon ook in dat opzicht de wetgever vrijgelaten worden. Dit voorstel werd met 9 tegen vijf stemmen aangenomen.⁶⁹

Het eindverslag - *Verslag der Staatscommissie, benoemd bij Koninklijk besluit van 11 Mei 1883, n°1, om te onderzoeken van welke bepalingen der Grondwet herziening noodzakelijk, en thans raadzaam is, met daarbij behorend ontwerp ener gewijzigde Grondwet en zes afzonderlijke adviezen van leden dier Commissie* - is gedateerd op 25 januari 1884. Bij de instelling van de commissie was bepaald dat het leden vrij stond om zelfstandig een rapport in te dienen indien dezen zulks wenselijk of nuttig achten. Zeven van de leden van de commissie voelden inderdaad de behoefte om een zelfstandig rapport toe te voegen aan het eindverslag, namelijk de heren Van Nispen tot Sevenaer, de Geer van Jutphaas en De Savornin Lohman (gezamenlijk rapport), Tellegen, Asser, Farncombe Sanders en Beelaerts van Blokland.

⁶⁸ Subcommissie Heemskerk 5 september 1883, toelichting p.5

⁶⁹ Commissie Heemskerk 26 oktober 1883, p.285.

In het verslag van de commissie staat te lezen dat artikel 76 is veranderd in artikel 82.
De tekst luidt:

“De leden der Tweede Kamer worden regtstreeks gekozen door de meerderjarige mannelijke ingezetenen, Nederlanders, die niet bij regterlijke uitspraak de beschikking of het beheer hunner goederen hebben verloren, noch van eenige regten zijn ontzet (...).”⁷⁰

En artikel 139 is veranderd in artikel 143:

“ Aan het hoofd der gemeente staat een raad welks leden regtstreeks door de ingezetenen, Nederlanders, die de door de wet te stellen vereisten bezitten, voor een bepaald aantal jaren worden verkozen. De benoeming van den voorzitter, uit of buiten de leden van den raad, wordt door de wet geregeld.

Over de uitsluiting van vrouwen wordt in het eindverslag geheel niet gesproken.

In zijn zelfstandig rapport liet van Van Nispen tot Sevenaer weten dat hij van mening was dat er in de gewijzigde artikelen teveel overgelaten wordt aan de gewone wetgever; hij was bevreesd dat nu artikel 82 de wetgever de vrijheid liet om de census te verlagen er *“ geheel ongeschikte personen tot uitoefening van het kiesrecht zullen worden geroepen”*.⁷¹

Zelfs de meest belangrijke zaken worden zonder grondwettelijke regeling gelaten met als gevolg dat vrouwen zich wel eens met de gemeenteraadsverkiezingen zouden kunnen inlaten:

“Dat is het geval met de bepaling omtrent de gemeentebesturen, den burgemeester en de verkiezingen van den gemeenteraad: deze laatsten zelfs met voordacht zoo geredigeerd dat de wet ook vrouwen als kiezeressen kan toelaten. (...) De Ondergeteekende blijft hopen dat Nederland zal verschoond blijven van vrouwelijke kiezers, vrouwelijke leden van den raad en vrouwelijke wethouders. Wordt echter het verkeerde beginsel, dat hier ten grond ligt, aangenomen voor de gemeente, het zal veld winnen in elke andere rigting.”⁷²

⁷⁰ Voor de volledige tekst zie bijlage

⁷¹ Commissie Heemskerk eindverslag 1883, p. 53.

⁷² Commissie Heemskerk eindverslag 1883, p.57.

In de overige zelfstandige rapporten staat niets opgenomen ten aanzien van vrouwen en kiesrecht.

In het Parlement ⁷³

Na het eindverslag van de commissie diende de regering op 13 maart 1885 een aantal voorstellen in voor wijziging van de Grondwet die op veel onderdelen afweken van de voorstellen van de commissie. Met betrekking tot het kiesrecht staat in de Memorie van Toelichting - getiteld *In overweging nemen van voorstellen van verandering in de Grondwet* - opnieuw een verwijzing naar het Aletta Jacobs arrest te lezen (artikel 82 was inmiddels artikel 80 geworden) :

“Daar art. 80 het stemrecht aan vrouwen ontzegt, behoort het lidmaatschap der Staten-Generaal haar a fortiori onthouden te worden. Dat dit reeds ligt in de bedoeling der tegenwoordige Grondwet, werd erkend in het arrest van den Hoogen Raad van 18 Mei 1883.” ⁷⁴

In Kamerstuk II, 111, ordernummer 26 (1884-1885) is het geheel overlaten van de gemeenteraadsverkiezingen in artikel 143 (was 141 bij de commissie en 139 Grondwet 1848) aan de gewone wetgever reeds gesneuveld. De ingezetenen die willen gaan stemmen dienen nu wel aan de vereisten van artikel 80 te voldoen. Kamerstuk II, 11 ordernummer 29 (1884-1885) geeft in een schematisch overzicht de bestaande tekst van de Grondwet, de tekstvoorstellen van de regering en de voorstellen van de commissie Heemskerk. En op 28 juli 1885 wordt in het voorlopig verslag nogmaals uitleg gegeven over de toevoeging van ‘mannelijke’ aan ‘ingezetenen’:

“ Verscheidene leden wenschten de vrouw niet uitdrukkelijk te zien uitgesloten. Al moge voor het oogenblik toekenning van kiesbevoegdheid aan vrouwen niet gewenscht voorkomen, de meeningen hieromtrent kunnen veranderen. Moet dan daarvoor grondwetsherziening plaats hebben ? Zelfs kan het, met het oog op de interpretatie van den Hoogen Raad, de vraag zijn of weglating van het woord “ mannelijke ” wel voldoende is, en of den wetgever niet uitdrukkelijk vrijheid moet worden gegeven om ook vrouwen toe te laten.

⁷³ Voor geïnteresseerden in de samenstelling van Kamers en Kabinet: www.parlement.com geeft een overzicht met een korte biografie van alle leden.

⁷⁴ Kamerstukken II 1884/85 ,111, 11, p.16

*Andere leden wilden dit woord behouden zien. Zoolang de vrouw van sommige persoonlijke lasten, zooals van den dienst bij de militie en schutterijen, is vrijgesteld, behoort zij ook niet kiesbevoegd te zijn. Te minder omdat daaruit logisch zou volgen, dat zij ook moest kunnen worden gekozen, waarvoor de tijd nog niet gekomen was. Weglating van het woord "mannelijke", nu het eenmaal was voorgesteld, zou wel degelijk op de jurisprudentie van den Hoogen Raad van invloed kunnen zijn. Ook als protest tegen het denkbeeld, dat het kiesrecht van nature aan ieder individu toekomt, was dit woord in het artikel zeer goed op zijne plaats."*⁷⁵

Was getekend: Savornin Lohman, Goeman Borgesius, Röell, Huber en Van Delden.

We vinden hier dus opnieuw een verwijzing naar de Hoge Raad die een standpunt heeft uitgesproken over vrouwenkiesrecht. Welke zaak anders dan die van Aletta Jacobs zou immers in aanmerking komen?

Het argument dat vrouwen niet kiesbevoegd zijn zolang ze vrijgesteld worden van militaire dienst werd eveneens gebruikt door de advocaat -generaal in de zaak van Aletta Jacobs bij de Hoge Raad. Een argument dat overigens geen hout sneed omdat het in die tijd mogelijk was voor welgestelde heren om de dienstplicht af te kopen zodat ook een groot gedeelte van het leger bestond uit mannen zonder kiesrecht. Het vervullen van militaire verplichtingen vormde derhalve blijkbaar geen voorwaarde voor het verkrijgen van kiesrecht.⁷⁶

Het debat over de voorstellen van het kabinet startte op 17 maart 1886 maar als gevolg van onenigheid over de onderwijskwestie werd de Kamer ontbonden op 11 mei 1886 waarna alle nog niet afgehandelde wetsvoorstellen opnieuw dienden te worden ingediend. In februari 1887 kon met de plenaire behandeling opnieuw worden aangevangen.⁷⁷

Bij de algemene beraadslaging over hoofdstuk III op 16 maart 1887 zei J. Rutgers van Rozenburg zijn bedenkingen te hebben bij het voorliggend voorstel voor artikel 80 onder meer omdat het vrouwen, ook voor de toekomst, absoluut uitsluit.

⁷⁵ Kamerstukken II, 1884/85, 111, 36, p. 103.

⁷⁶ Braun 1992, p. 244.

⁷⁷ Van de Berg en Vis 2013, p.435-436.

Hij achtte dit niet rechtvaardig:

“ Maar wat zullen wij dan antwoorden op de vraag, als die gedaan wordt, waarom eene vrouw wel mag zijn post- en telegraafbeambte, wel hoofdonderwijzers en directrice eener hoogere burgerschool, wel geleerde schrijfster als wijlen mevrouw Toussaint, wel Regentes zelfs en Koningin, maar niet kiezeres? (...)

*De Minister heeft ons gisteren gezegd, dat naar zijne meening het stemrecht der vrouw paste in het stelsel van algemeen stemrecht; maar hij verzuimde ons op te helderen, waarom het niet zou voegen in zijn quasi beperkt stemrecht; verzuimd te zeggen, op welke gronden hij, niet tevreden der vrouwen stemrecht te onthouden, voor het oogenblik het noodig geacht heeft het eens en voor altijd, althans zoolang de nieuwe Grondwet zal leven, misschien weder een 40-tal jaren, haar te ontzeggen. Ik kan althans niet vatten hoe men tegelijk - en ik spreek nu niet van den Minister, maar van alle overlaters aan de wet tezamen — hoe men te gelijk, zooveel vertrouwen in de toekomstige ontwikkeling van het volk kan veinzen, dat men meent bij de Grondwet den weg te moeten openhouden, om vroeg of laat stemrecht ook aan de minst beschaafde mannen van liet heden toe te kennen, en tevens de meest beschaafde vrouwen van heden en hare latere zusteren dat recht nu en ook nog over 40 jaren onwaardig durft keuren en proclameeren. Is dat contrast, Mijne Heeren, niet al te sterk, niet ongerijmd? Naar mijne opvatting is het alleen te wijten hieraan, dat de mode van den dag voor het stemrecht der vrouw nog niet spreekt, en dat wij, modeslaven, geen stap minder ver, maar ook geen stap verder durven gaan dan de mode ons dicteert. En toch zijn vrouwen zeer eloquent, veel meer dan de mannen, gelijk uit zijne ervaringen de Minister ons gisteren mededeelde. Kan daarin zeker geen reden gelegen zijn, om de vrouwen het stemrecht te ontzeggen, veeleer zou dat een dat eene aanbeveling zijn, om haar als afgevaardigden hier te admitteeren, tenzij wij dan gevaar liepen in de schaduw gesteld te worden.”*⁷⁸

En ook Heldt toonde zich voorstander voor vrouwenkiesrecht maar dan alleen voor ongehuwde vrouwen en weduwen. Ander zou het kiesrecht wel eens een bron van ongenoegen kunnen worden binnen het gezin:

“ Ik ben voor het kiesrecht van vrouwen; maar dat vrouwen- kiesrecht is eene eigenaardige zaak. Wil men het geven aan alle vrouwen of alleen aan de ongehuwde vrouwen en de weduwen? Voor dit laatste is alles te zeggen.

⁷⁸ Handelingen II, 1886/87, 68, p.1175-1176

Maar het toekennen van het kiesrecht aan de gehuwde vrouw zou slechts 1en gevolge hebben dat aan één gezin eene dubbele stem werd gegeven, namelijk wanneer man en vrouw eenstemmig zijn en waar zij niet eenstemmig denken, zou juist de uitoefening van het kiesrecht eene bron van ongenoegen kunnen worden in het gezin, en dat mag, dunkt mij , daarom niet bevorderd worden.”⁷⁹

Overigens zette Rutgers van Rozenburg op 1 augustus 1893 bij de bespreking van de kiesbevoegdheid voor Staten-Generaal en Provinciale Staten ten aanzien van artikel 80 van de Grondwet uiteen dat dit niet limitatief moest worden opgevat maar enuntiatief: dat wil zeggen dat het feit dat mannelijke ingezetenen mogen stemmen niet betekent dat vrouwen het niet mogen. Ware dat het geval geweest, dan zouden vrouwen met nadruk zijn uitgesloten zoals dat ook met kiezers onder de 23 gebeurd was:

“ In art 80 zelf ligt inderdaad nog een bewijs voor die redeneering. Dit artikel bevat mede eene bepaling betreffende den leeftijd der kiezers. Stond er nu : de leden van de Tweede Kamer worden gekozen door ingezetenen van 23 jaar, dan was het wel zeker dat ingezetenen van 23 jaren kiesbevoegd waren, geenszins dat degenen, die ouder zijn of jonger, het niet mogen; maar omdat de grondwetgever hen die jonger zijn dan 23 jaar wilde uitsluiten, heeft hij hiervoor gezorgd met de uitdrukkelijke bepaling, dat de leden der Tweede Kamer worden gekozen door mannelijke ingezetenen niet beneden 23 jaar. Hieruit ziet men dat, wanneer de grondwetgever iemand heeft willen uitsluiten, hij dit expressis verbis te kennen gaf; dus mogen w i j , waar iets van dien aard niet uitdrukkelijk gezegd is, om niet aan de Grondwet denkbeelden op te dringen en in den mond te leggen, welke hem vreemd waren, dat ook niet er bij denken of aannemen. Had de grondwetgever de vrouwen willen uitsluiten, hij zou gezegd hebben, dat de leden van de Tweede Kamer gekozen worden niet anders dan door mannelijke ingezetenen alleen, of door de mannelijke ingezetenen bij uitsluiting, of door de mannelijke zonder de vrouwelijke of iets van dien aard; maar nu de Grondwet alleen inhoudt dat ‘de leden der Tweede Kamer worden gekozen door de mannelijke ingezetenen’, zijn daarmee de vrouwen niet geweerd of te weren.”⁸⁰

Dit standpunt had echter weinig weerklank gevonden.

⁷⁹ Handelingen II, 1886/87, 68, p. 1177-1178

⁸⁰ Handelingen II, 1892/93, 84, p.1674.

Op 18 maart 1887 werd gesproken over het te vervangen artikel 76 Grondwet door de tekst “ de leden der Tweede Kamer worden rechtstreeks gekozen door de mannelijke ingezetenen, tevens Nederlanders etc.” Daarop werden vier amendementen ingediend waaronder het amendement van Van Houten en de Ruijter -Zijlker waarin voorgesteld werd het woord ‘mannelijke’ weg te laten en het stemmen over te laten aan de kiezers die de wet aan zou wijzen en op een wijze door de wet te bepalen.⁸¹ Van Houten pleitte voor een gezinshoofdenkiesrecht waarbij derhalve ook vrouwen die aan het hoofd van een gezin staan zouden kunnen stemmen. Hij meende echter ook dat daarvoor de tijd nog niet rijp was:

“ Door ons amendement aan te nemen wordt onder andere weggenomen: het woord mannelijke. De toekenning van het kiesrecht aan vrouwen wordt niet voorgesteld omdat deze quaestie op het oogenblik nog niet is, zoals een geacht schrijver het noemt, spruchreif. Het is mogelijk dat een gunstige beslissing omtrent het stemrecht voor vrouwen, hoofden van huisgezinnen op dit oogenblik niet te verkrijgen is, maar het is toch een dier onderwerpen waarvoor reeds lang voorstanders zijn verworven en waarvan de verwezenlijking toch niet door de Grondwet behoort te worden uitgesloten.”

⁸²

Van Houten had eerder in 1884 - toen de regering zich in eerste instantie had beperkt tot wijziging van artikel 198 van de Grondwet - reeds enige voorstellen gedaan tot wijziging van de Grondwet. Ten aanzien van het kiesrecht was hij van mening dat dit aan grotendeels overgelaten diende te worden aan de kieswet waarbij de kiezers voor de Tweede Kamer, de Provinciale Staten en de Gemeenteraad zouden moeten bestaan uit alle meerderjarige mannelijke en ongehuwde vrouwelijke ingezetenen, die daarbij Nederlanders waren, in het volle bezit van hun burgerlijke rechten en aangeslagen in de belasting van het personeel.⁸³

⁸¹ Handelingen II, 1886/87, 70, p. 1212. Uiteraard behelzen de amendementen meer dan alleen wel of geen toevoeging van het woord ‘mannelijke’. Maar omdat deze scriptie dat specifieke stukje onderzoekt, heb ik me daartoe beperkt.

⁸² Handelingen II, 1886/87, 70, p. 1213.

⁸³ De Tijd, *Een merkwaardig stuk*, 2 september 1884.

In zijn voorstel staat eveneens weer een mogelijke verwijzing naar de zaak Aletta Jacobs te lezen:

“Dat het kiesrecht zou moeten worden onthouden, indien dit hoofd eene vrouw is, weet de ondergeteekende met geen enkelen grond te verdedigen, en de beperking, welke in de praktijk van ons tegenwoordig kiesstelsel door de jurisprudentie ingevoerd is, wenscht hij niet te bevestigen of te bestendigen.”⁸⁴

Opmerkelijk omdat Van Houten in 1877 immers in zijn toenmalige voorstel zonder verdere toelichting het woord ‘mannelijke’ had toegevoegd aan artikel 76 van de Grondwet.

Op de bijeenkomst van 21 maart 1887 was ook Bruyn Kops de mening toegedaan dat alleen dat in de Grondwet verhinderd moet worden wat onder alle omstandigheden perse verkeerd is. Het stemrecht voor vrouwen viel daar zijns inziens niet onder, ook al achtte hij invoering daarvan evenals het algemeen stemrecht voor het moment niet aannemelijk.⁸⁵

Over de toevoeging dan wel weglating van het woord ‘mannelijke’ werd verder gesproken in de bijeenkomst op 22 maart 1887. Farncombe Sanders kon daarin in ieder geval niet akkoord gaan met het amendement van Van Houten en de Ruijter; het weglaten van het woord ‘mannelijke’ leidde volgens hem tot verlening van het kiesrecht aan vrouwen hetgeen hij niet wenselijk oordeelde:

“De heer Rutgers van Rozenburg heeft gevraagd: waarom niet? Maar of het nu inderdaad zijne bedoeling was stemrecht der vrouwen aan te bevelen, dat durf ik niet zeggen. Ik heb evenwel tegen de weglating van dat woord veel bezwaar, omdat, na al wat er werd gesproken over de weglating van het woord “mannelijke”, het artikel imperatief zou stellen dat ook de vrouwen zullen medestemmen. Dat zou dan geen open quaestie meer zijn, maar eene besliste zaak. En daar durf ik niet aan. (...) Ik durf dus niet enkel op deze aanbeveling medewerken om het woord mannelijke uit dit artikel te schrappen. De geheele redactie zou dan moeten veranderd worden. Laten wij het weg, dan is het imperatief, en moet nu dadelijk reeds het stemrecht aan de vrouwen toegekend worden; en op dit oogenblik, geloof ik, is er bijna geen vrouw in Nederland die het verlangt.”⁸⁶

⁸⁴ Kamerstukken II 1883/84, 256, 3, p.8 (MvT).

⁸⁵ Handelingen II, 1886/87, 71, p. 1228.

⁸⁶ Handelingen II, 1886.87, 72, p. 1243-1244.

‘ Bijna’ zou overeenstemmen met de verzuchtingen van Aletta Jacobs dat zij na de uitspraak van de Hoge Raad geen vrouwelijke medestanders had kunnen vinden om met haar de strijd om het kiesrecht te vervolgen.⁸⁷

Farncombe Sanders meende bij dezelfde gelegenheid dat pas wanneer de maatschappij man en vrouw als volkomen gelijkberechtigd zou zien, de tijd aangebroken zou zijn om vrouwen politieke rechten te geven. Hij was van mening dat dit een dusdanige omwenteling zou betekenen dat een nieuwe grondwetsherziening gerechtvaardigd zou zijn en stelde daarom voor om dit aan hun opvolgers over te laten:

*“ Dit zou eene zoodanige revolutie zijn, dat men gerust eene nieuwe grondwetsherziening zal kunnen wachten. Ik wil van deze zaak geene opene quaestie maken, maar haar, pour la bonne bouche, overlaten aan den grondwetsherziener, die na ons zal komen. “*⁸⁸

Ook Heldt had een amendement ingediend waarin het woord ‘ mannelijke’ weggelaten is. De heer Brouwers sprak hierover zijn bevreemding uit:

*“ Hij wil toch niet het stemrecht aan mannen ontnemen? Want wie zullen het dan moeten doen. Wat er van zij, dit amendement gaat mij veel te ver.”*⁸⁹

Heemskerk liet tot slot weten dat ten eerste niemand stemrecht voor de gehele bevolking verlangde en dat men over de kwestie van vrouwenkiesrecht wel een aardig discours kon opzetten maar : *“ die zijde der quaestie komt toch niet ernstig in aanmerking.”*⁹⁰

Op 23 maart 1887 reageerde de Ruijter -Zijlker op Farncombe Sanders door te stellen dat er ongetwijfeld veel vrouwen te vinden waren die van het stemrecht zouden moeten worden uitgesloten maar hetzelfde gold ook voor mannen. En de vraag was dus of de Grondwet de toekomstige wetgever zou moeten binden om vrouwen van het stemrecht uit te sluiten. De Ruijter meende in ieder geval van niet.⁹¹

⁸⁷ Jacobs 1924, p. 98.

⁸⁸ Handelingen II, 1886.87, 72, p. 1243-1244

⁸⁹ Handelingen II, 1886.86, 72, p. 1251.

⁹⁰ Handelingen II, 1886.87, 72, p. 1254.

⁹¹ Handelingen II 1886/87, 73, p. 1262.

De Savornin Lohman antwoordde op het amendement van Heldt en sprak daarbij tevens over zijn eigen amendement (waarin het woord 'mannelijke' wel opgenomen stond):

“De geachte afgevaardigde had eenige bedenkingen, en wel in de eerste plaats deze, dat ik niet heb gesproken van vrouwen, hoofden van gezinnen, aan wie in het stelsel van gezinshoofden kiesbevoegdheid moet worden toegekend. Ik heb er aan gedacht het voor te stellen, want er is weinig bezwaar tegen wanneer eene weduwe hoofd van het gezin is. Ik wenschte echter omtrent een betrekkelijk zoo ondergeschikt punt geen nieuw debat uit te lokken. Wil thans iemand een sub amendement in dien zin voorstellen, ik zal er mij niet tegen verklaren. Maar de heer Heldt gaat verder, en zegt dat de vrouwen in het algemeen moeten kunnen stemmen, en zoo ver ga ik niet. Ik kan in mijn amendement de vrouwen niet opnemen door het woord “mannelijke” te doen vervallen. Ik zou het woord “vrouwen” enkel moeten voegen bij het tweede gedeelte van het eerste lid, waar wordt gesproken van hoofden van gezinnen; doch daartoe zie ik nu geen kans. De zaak schijnt mij van weinig gewicht.”⁹²

De amendementen van Heldt en Van Houten & De Ruijter-Zijlker haalden het niet. De gewijzigde tekst luidde uiteindelijk:

“De leden der Tweede Kamer worden regtstreeks gekozen door de mannelijke ingezetenen, tevens Nederlanders, die de door de kieswet te bepalen kenteekenen van geschiktheid en maatschappelijken welstand bezitten en den door die wet te bepalen leeftijd, welke niet beneden drie en twintig jaren mag zijn, hebben bereikt.”⁹³

Tot zover de discussie over invoeging van het woordje 'mannelijke'.

In juli 1887 werd de gewijzigde Grondwet behandeld in de Eerste Kamer, op 10 augustus 1887 werden beide Kamers ontbonden in verband met de tweede lezing van de grondwetsherziening. In oktober 1887 sprak de Tweede Kamer nogmaals vier dagen over de gehele tekst en op 5 november wijdde de Eerste Kamer er nog een dag aan waarna de Grondwetsherziening op 6 november 1887 bekrachtigd werd door de koning en op 30 november 1887 afgekondigd.

⁹² Handelingen II, 1886/87, 73, p. 1266.

⁹³ Handelingen II, 1886/87, 73, p.1280.

Wat schreven de kranten?

De Standaard d.d. 26 maart 1884 was niet te spreken over de voorstellen van de commissie nu daarin vrouwen slechts in staat worden gesteld om hun stem uit te brengen bij de gemeenteraadsverkiezingen:

“Wat is nu in dezen voorslag het soort van menschen, dat kiesbevoegd wordt verklaard? Alle menschen? Neen! Dan alle Nederlanders? Ook niet. Het soort is niet alle Nederlanders, maar het soort is alle “meerderjarige manlijke Nederlanders”. Met een “mannelijke Nederlander zal hier wel niet in zedelijken zin een Nederlander van kloeken moede, maar een “Nederlander van het manlijk geslacht” bedoeld zijn, een corrigendum dat we alvast ter overweging aanbevelen.”⁹⁴

Het Nieuws van den dag d.d.1 mei 1884 beschreef een lezing in Odéon te Amsterdam van een dag ervoor, bij de vergadering van de Kiesvereniging Burgerplicht. Spreker was T. Asser, over de Grondwetsherziening en met name over de voorstellen tot hervorming van het kiesstelsel. Met betrekking tot het kiesrecht der vrouw verhaalde hij over de Verenigde en Staten en Engeland waar ook op het kiesrecht voor de vrouw aangedrongen werd en het voorstel om zulks te doen vaak maar met een kleine meerderheid verworpen werd. Asser geloofde echter niet dat de

“beminnelijke hoedanigheden der vrouw, die zich vooral in den huiselijken kring van de aangenaamste zijde deden kennen, er bij zouden winnen, wanneer aan haar het kiesrecht werd toegekend. Maar afgescheiden van de vraag of de waardigheid der vrouw er door verhoogd zou worden, argumenteerde men ook dat de vrouw recht had. En hiertegen voerde spreker nu aan dat, wat dit aanging, men zich de vraag moest stellen of het gehalte der volksvertegenwoordiging er bij winnen zou, wanneer zoodanig recht aan de vrouw werd toegekend? Hij wilde dit nu niet beslissen, maar in elk geval moest het stemrecht niet aan de gehuwde vrouw worden toegekend. Dit, toonde spreker met voorbeelden aan, zou tot allerlei misverstanden en onregelmatigheden aanleiding geven. De commissie had echter, in het artikel omtrent de gemeenteverkiezingen, den gewonen wetgever niet aan banden willen leggen, en werd door deze het stemrecht vol aan de vrouw verleend, dan waren wellicht de gemeenteverkiezingen eene geschikte opleiding voor de vrouw tot de verkiezingen voor de Volksvertegenwoordiging,”⁹⁵

⁹⁴ De Standaard 26 maart 1884.

⁹⁵ Het Nieuws van den dag 1 mei 1884

In reactie op vragen en opmerkingen uit het publiek liet Asser nog weten dat hij er persoonlijk geen bezwaar in zou zien het woord ‘mannelijke’ weer te schrappen en dat ook de commissie Heemskerk zich niet rechtstreeks tegen het kiesrecht voor de vrouw had uitgesproken.

Het Algemeen Handelsblad zei op 16 maart 1887 het volgende over het voorstel van Heemskerk:

“Het bevreemdt ons dat de heer Heemskerk, die zoozeer overtuigd is van vrouwelijke scherpzinnigheid en doorzicht, in zijn artikel 76, voor den geheelen duur eener Grondwet, de vrouwen absoluut van het kiesrecht wil uitsluiten. Kan dat vraagstuk niet gerekend worden tot de onderwerpen, die „elastisch” geregeld moeten worden?”⁹⁶

En tenslotte had de Javabode op 27 april 1887 meer dan genoeg van alle discussie over de Grondwet en met name van Savornin Lohman:

“De hoogste prijs in praatachtigheid heeft de heer Savornin Lohman gewonnen: niet minder dan 50 maal heeft hij zich doen hooren. In de zes weken, dat de discussien duren, zijn er reeds meer groote en kleine redevoeringen afgestoken, dan — een liefhebber heeft het nagerekend—dan er dagen in een schrikkeljaar zijn. Niets is ons bespaard: zelfs de gewone Maartsche verkoudheden zijn ons niet te hulp gekomen. Wij zijn ten boorde toe vol. Zoo ik een minder statig beeld wilde kiezen, ik zou geen juister kunnen bezigen dan dit: het hangt ons de keel uit. Zoo de bedoeling ware, om de Grondwetsherziening inpopulair te maken, men had geen geschikter wijze van handelen kunnen bedenken.”⁹⁷

Overzicht wijzigingen kiesrecht 1887

De voornaamste wijzigingen in de Grondwet van 1887 met betrekking tot het kiesrecht bestonden hieruit dat het kiesrecht voortaan was voorbehouden aan volwassen mannen die bepaalde kentekenen van geschiktheid en maatschappelijke welstand bezaten. De nadere invulling van die begrippen werd opgenomen in de additionele artikelen die bestonden uit wijzigingen van de kieswet van 1850.

⁹⁶ Algemeen Handelsblad, 16 maart 1887.

⁹⁷ De Javabode, *Hollandsche Praatjes*, 27 april 1887.

Als kentekenen van geschiktheid en maatschappelijke welstand werd vastgesteld dat kiesgerechtigden of in de personele of in de grondbelasting voor een bepaald bedrag moesten zijn aangeslagen. In de praktijk kwam dit neer op een censusverlaging: echte geschiktheidscriteria werden pas opgenomen in de kieswet van 7 september 1896.⁹⁸ Verder werd bepaald dat de Tweede kamer rechtstreeks door de mannelijke ingezetenen zou worden gekozen, het aantal Kamerleden voor de Tweede Kamer werd uitgebreid van 86 naar 100. Vrouwen werden van het kiesrecht uitgesloten. Het algemene kiesrecht voor mannen zou pas bij de grondwetswijziging in 1917 worden ingevoerd, vrouwen kregen daarbij het passief kiesrecht toegekend.

Vitgave van Martinus Nijhoff.

Steendruk van J. Krauss

Boer: Ja, vrind, je bent voor kiezer wel „geschikt“ maar niet „welgesteld,“
of ik heb het mis.
Capaciteit: Wel mogelijk, man, u schijnt „welgesteld,“ maar niet „geschikt.“

⁹⁸ De Jong s.d. <http://resources.huylgens.knaw.nl/verkiezingentweedekamer/inleiding>

Conclusie

De onderzoeksvraag van deze scriptie luidde:

Waarom werd bij de grondwetsherziening van 1887 het woord ‘mannelijk’ toegevoegd aan artikel 80 van de Grondwet en in hoeverre is deze toevoeging het rechtstreekse gevolg van het Aletta Jacobs arrest van 1883.

Na bestudering van het materiaal voorhanden is de conclusie onafwendbaar: het woord ‘mannelijk’ is in ieder geval ingevoerd bij de zitting van de commissie Heemskerk van 22 juni 1883, met de uitdrukkelijke bedoeling voor eens en altijd elke twijfel weg te nemen over de vraag of aan vrouwen het stemrecht toekwam nu ‘thans besloten was dat dit niet het geval was’. Aangezien er geen andere uitspraken met betrekking tot het vrouwenkiesrecht van de Hoge Raad geweest zijn in de betreffende tijdsperiode, kan het ‘thans heeft men besloten’ niet anders zijn dan een verwijzing naar de zaak van Aletta Jacobs. In een bijeenkomst van de subcommissie van de commissie Heemskerk op 10 augustus 2013 wordt in ieder geval rechtstreeks naar het Aletta Jacobs arrest verwezen

“Waar artikel 76 het stemrecht aan vrouwen ontzegt, zal het lidmaatschap der Staten-Generaal a fortiori haar onthouden behoren te worden, gelijk dan ook nu reeds buiten twijfel in de bedoeling der Grondwet ligt, zoals ook werd erkend in het arrest van den Hoogen Raad der Nederlanden d.d. 18 mei 1883. Dit moet dan echter ook door bijvoeging van het woord ‘mannelijk’ in dit artikel 79 worden uitgedrukt.”⁹⁹

En bijna hetzelfde citaat vinden we terug bij de bespreking van de gewijzigde voorstellen in de Tweede Kamer in 1885. Alle twijfel diende weggenomen te worden nu de Hoge Raad had uitgemaakt dat vrouwen geen kiesrecht bezaten. De toevoeging van het woord ‘mannelijke’ lijkt derhalve een rechtstreeks gevolg te zijn van het Aletta Jacobs arrest. Daarbij wordt echter de vraag opgeworpen waarom, indien het nooit de bedoeling van de grondwetgever in 1848 was geweest om vrouwen het kiesrecht toe te kennen, en nu de Hoge Raad nu voor eens en altijd had bevestigd dat vrouwen inderdaad geen kiesrecht toekwam, het woord ‘mannelijke’ dan toch nog toegevoegd diende te worden waar het eigenlijk overbodig zou moeten zijn?

⁹⁹ Subcommissie Heemskerk 10 augustus 1883, toelichting p.3.

Een mogelijke verklaring zou kunnen zijn dat niet iedereen overtuigd was van de juistheid van de interpretatie van de Grondwet van 1848 door de Hoge Raad in de zaak van Aletta Jacobs, te beginnen met een of meer leden van de Raad zelf. Aletta Jacobs schrijft in haar *Herinneringen* immers een brief van een lid van de Raad te hebben ontvangen waarin zij aangeraden wordt om een jaar later opnieuw een procedure aan te spannen waarbij de kans op een andere uitspraak niet denkbeeldig zou zijn.¹⁰⁰

Ook de heren politici leken er niet geheel zeker van te zijn dat de uitspraak van de Hoge Raad nu echt het laatste woord betekend had in de discussie om het vrouwenkiesrecht. Op 25 juli 1885 werd de zaak van Aletta Jacobs opnieuw aangehaald in het voorlopig verslag. Men vroeg zich af of weglating van het woord 'mannelijke' voldoende zou zijn met het oog op de interpretatie van de Hoge Raad. Moest de wetgever niet uitdrukkelijk de vrijheid krijgen om vrouwen ook toe te laten? Aan de andere kant, zo was de gedachte, zou weglating van het woord 'mannelijk' nu het eenmaal was voorgesteld ook wel eens van invloed kunnen zijn op de jurisprudentie van de Hoge Raad. Vandaar dat men het verstandig achtte het voor alle zekerheid toch maar op te nemen in de Grondwet werd.¹⁰¹

Farncombe Sanders sprak op 22 maart 1887 in de Kamer niet specifiek over het arrest of de Grondwet van 1848. Hij was echter de mening toegedaan dat na alle discussie over invoering dan wel weglating van het woord 'mannelijk', het woord nu wel degelijk toegevoegd moest worden omdat niet toevoegen van het woord 'mannelijk' in absoluut zou betekenen dat aan vrouwen onmiddellijk het kiesrecht zou worden toegekend.¹⁰²

Rutgers van Rozenburg was - min of meer langs dezelfde lijn redenerend - in ieder geval van opinie dat alles wat niet uitdrukkelijk uitgesloten was in de Grondwet toegestaan was. Artikel 80 van de Grondwet sloot volgens hem vrouwen niet uitdrukkelijk uit maar sloot bepaalde categorieën mannen veeleer in.¹⁰³ Daarmee nam hij dus feitelijk het tegenovergestelde standpunt in van dat van de Hoge Raad die immers geoordeeld had dat indien de wetgever in 1848 had gewild dat vrouwen stemrecht toekwam, zij zulks in duidelijke termen opgenomen zou hebben.

¹⁰⁰ Jacobs 1924, p.98.

¹⁰¹ Kamerstukken II, 1884/85, 111, 36, p. 103.

¹⁰² Handelingen II, 1886.87, 72, p. 1243-1244

¹⁰³ Handelingen II, 1892/93, 84, p.1674

Van Houten meende in 1884 dat het niet toelaten van het vrouwelijk gezinshoofd tot het kiesrecht, 'welke beperking in de praktijk van ons tegenwoordig kiesstelsel door de jurisprudentie is ingevoerd' niet verdedigbaar is.¹⁰⁴ Volgens van Houten lag de beperking dan klaarblijkelijk niet in de tekst van de Grondwet van 1848.

Van Houten stelde in zijn amendement voor om het woord 'mannelijke' weer te schrappen. In zijn opvatting betekende weglating van het woord nog niet dat daarmee aan vrouwen het kiesrecht werd toegekend maar eerder dat het niet aan de Grondwet was om de mogelijke toelating van vrouwen tot het kiesrecht in de weg te staan.¹⁰⁵

Deze opvatting maakt het des te opmerkelijker dat Van Houten het woord 'mannelijk' had toegevoegd in zijn *Schets voor een Grondwetsherziening 1877* waarin hij het kiesrecht wilde toekennen aan alle meerderjarige, mannelijke ingezetenen, Nederlanders, die in het volle genot dienden te zijn van de burgerlijke en burgerschapsrechten en die de lees-en schrijfkunst machtig waren.¹⁰⁶

Bosch vermeldt in haar biografie van Aletta Jacobs dat het woord 'mannelijk' ook zonder de actie van Aletta Jacobs wel ingevoegd zou zijn, vanwege voornoemd voorstel van Van Houten. De overwegingen in de commissie Heemskerk en parlement met betrekking tot invoering van het woord lijken daar niet perse op te wijzen maar uitgesloten is het niet.¹⁰⁷ Het is echter wel een feit dat door de toevoeging van Van Houten van het woord 'mannelijk' in het gewijzigde artikel 76 van de Grondwet, Aletta Jacobs aangespoord werd tot haar poging om op de kiezerslijst geplaatst te worden en daarmee staan de grondwetswijziging van 1887 en de rechtszaak van Aletta Jacobs ook via deze weg weer met elkaar in verbinding.

De exacte redenen van Van Houten om het woord destijds toe te voegen zijn overigens onbekend en of en in hoeverre de commissie Heemskerk beïnvloed werd door het eerdere voorstel van Van Houten is evenmin duidelijk.¹⁰⁸ Wellicht dient de nadruk minder gelegd te worden op 'mannelijk' - waarmee dan vrouwen (evenals dat voorheen het geval was) niet toegelaten zouden zijn tot het kiesrecht - maar op 'alle' - daarmee aangevende dat er veel meer mannen dan voorheen toegelaten zouden worden.

¹⁰⁴ Kamerstukken II 1883/84, 256, 3, p.8 (MvT).

¹⁰⁵ Handelingen II, 1886/87, 70, p. 1213.

¹⁰⁶ Kamerstukken II 1876/77, 140, 8, (VVII).

¹⁰⁷ Bosch 2005, p.177.

¹⁰⁸ Dat zou mogelijk een interessant onderwerp zijn voor vervolgonderzoek.

Dit - de uitbreiding van het mannenkiesrecht - was ook een centraal punt van de grondwetswijziging van 1887 en niet het al of niet toelaten tot het kiesrecht van vrouwen. Volgens Heemskerk kwam het vrouwenkiesrecht niet ernstig in aanmerking¹⁰⁹ en Savornin Loman achtte de zaak van 'weinig gewicht'.¹¹⁰ Het discours werd gevoerd over welke mannen er in aanmerking kwamen voor het kiesrecht en aan welke eisen deze dienden te voldoen. Er werd gesproken over het individueel kiesrecht of het kiesrecht voor gezinshoofden, over welke bepalingen in de Grondwet op te nemen en welke onderdelen aan de gewone wetgever over te laten.

Het vrouwenkiesrecht werd in afwachting van de regeling van het mannenkiesrecht als het ware even geparkeerd en om er zeker van te zijn dat er niet meer vrouwen op het idee zouden komen om zich als kiezer te laten registreren werd het woord 'mannelijk' ingevoegd, waarmee de poort in ieder geval tijdelijk gesloten werd.

Aletta Jacobs had na de uitspraak van de Hoge Raad geen vrouwen kunnen vinden die met haar de strijd aan wensten te gaan om als kiezer geregistreerd te worden. Onder de Nederlandse vrouwen begon het kiesrecht pas enkele jaren later te leven. Toch was het onderwerp op de agenda gezet. In 1894 werd de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht (VVK) opgericht met als doel het verkrijgen van het kiesrecht voor de vrouw. In eerste instantie kostte het de vereniging veel moeite om leden te krijgen, om nog maar te zwijgen over actieve leden. Pas in 1908 zou het aantal leden aanzienlijk toenemen.¹¹¹ In 1895 werd Aletta Jacobs presidente van de afdeling Amsterdam, in 1903 van het landelijke bestuur. Bij de grondwetswijziging van 1917 werd het algemeen mannenkiesrecht ingevoerd en verkregen vrouwen het passief kiesrecht en pas in 1919 kwam het vrouwen toe om actief hun stem uit te brengen. Aletta was verheugd eindelijk verlost te zijn van de 'kiesrechtboom' :

“Hoe het mij te moede was toen het vurig verlangde kiesrecht eindelijk was verkregen? Laat mij de vraag beantwoorden met een herinnering aan de dagen die ik met Mrs. Chapman Catt te Manilla doorbracht. Uit de kamers van ons hotel keken wij uit op een huisje dat voor het een of ander bureau dienst deed. Het stond midden in een tuin en in een boom huisde een groote aap wiens levenstaak scheen te zijn om de ambtenaren te amuseeren.

¹⁰⁹ Handelingen II, 1886.87, 72, p. 1254.

¹¹⁰ Handelingen II, 1886/87, 73, p. 1266.

¹¹¹ Borkus 1994 p.30

Af en toe klauterde het dier omlaag, maar wanneer het dan op den grond was aangeland kon het zich slechts een klein eindje van den stam verwijderen, omdat het met een ketting aan den boom was gekluisterd. Dat hinderde mij telkens als ik het zag en graag zou ik getracht hebben om het arme beest los te maken. Eens op een morgen maakte ik Mrs. Catt op het dier opmerkzaam. Met haar mooie blauwe oogen keek zij mij ondeugend aan en zeide: 'That monkey is just as we, are'nt we just as fast tied on the suffrage-tree? When will we be freed?' Het eerste, blijde gevoel dat mij doortilde toen in ons land het kiesrecht voor de vrouw was verkregen, is te omschrijven als een heerlijke opluchting. Vrij, los van den kiesrechtboom waaraan ik zoo vele jaren gebonden was geweest!"¹¹²

¹¹² Jacobs 1924, p. 307-308.

Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht.
Hoofdbureau. Keizersgracht 467-469, Amsterdam. Telefoon 10310.

LANDELIJKE MEETING

ter inleiding van het VOLKSPETITIONNEMENT voor
Grondwettelijke Gelijkstelling van Man en Vrouw,
ten opzichte van het Kiesrecht,

op **Zondag 15 Februari**, des namiddags om 1½ uur
in het **PALEIS VOOR VOLKSVLIJT**

onder leiding van **Dr. ALETTA H. JACOBS**.

Deze Meeting wordt voorafgegaan door een **OPTOCHT** met Muziek en Vaandels.

Spreeksters:

Mevr. BAERVELDT—HAVER uit Amsterdam.
Moj. VAN DER MEER VAN KUFFELER uit Deventer.
Mevr. NITALLIE—VAN EMBDEN uit Leide
Mevr. BERGSMa—BERGSMa uit Zoutelande.

Verder zijn alle Politieke partijen, die in de Kamer vertegenwoordigd zijn, uitgenoodigd een spreker te zenden. Reeds is bekend dat de Soc. Dem. Arb. Partij den heer F. M. WIJUT en de Vrijz. Dem. Bond den heer YRMAN SNIJDERS zal zenden, en op deze meeting te spreken. Van andere partijen wordt nog antwoord verwacht.

Komt ALLEN op, die meenen dat bij de op handen zijnde Grondwetsherziening aan de vrouwen, evenals aan de mannen, het kiesrecht IN DE GRONDWET verzekerd moet worden.

MINISTER CORT VAN DER LINDEN heeft gezegd te willen regeeren naar den VOLKSWIL! Volk van Nederland! Mannen en Vrouwen, komt dan in grooten getale op 15 FEBRUARI in het PALEIS VOOR VOLKSVLIJT en geeft door het teekenen van het petitionnement blijk van Uw wil, dat in de nieuwe Grondwet gehuldigd worde:

GELIJKSTELLING VAN MAN EN VROUW.

N.B. Ieder kan aan den **OPTOCHT** deelnemen en vindt dan een plaats voor zich gereserveerd in het **PALEIS VOOR VOLKSVLIJT**.

Opstelling van den stoet om half twaalf op de de Ruyterkade, Westelijk Vinduut.

Dr. ALETTA H. JACOBS, *Presidente*.
F. S. VAN BALEN—KLAAR, *Vice-Presidente*.
JO VAN BUUREN—HUIJS, *Le Secretaresse*.
J. C. VAN LANSCHOT HUBBRECHT, *2e Secr.*
S. W. A. WICHERS, *Penningmeesters*.
M. G. KRAMERS,
C. W. CLIFFORD KOOQ V. BREUGEL—ROELOFS.
C. MULDER VAN DE GRAAF—DE BRUIJN.
E. VAN DER BOEVEN.
J. GOUDSMIT—GOUDSMIT.

Minimum-entree 10 cents.

F. D. S. P.

1918 10000, 200 10000 10000

Bronnen

Literatuur

Adams 2014

Jad Adams, *Women & the vote. A World history*, Oxford: University Press 2014.

Van den Berg & Vis

J.TH.J. van den Berg, J.J. Vis, *De eerste honderdvijftig jaar parlementaire geschiedenis van Nederland 1797-1946*, Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker 2013.

Bosch 2005

M. Bosch, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid. Aletta Jacobs, 1854-1929*. Amersfoort: Uitgeverij Balans 2005.

Borkus e.a. 1994

Marja Borkus e.a., *Vrouwenstemmen. 100 jaar vrouwenbelangen, 75 jaar vrouwenkiesrecht*, Zutphen: Walburg pers 1994.

Braun 1992

M. Braun, *De prijs van de liefde. De eerste feministische golf, het huwelijksrecht en de vaderlandse geschiedenis*. Amsterdam: Het Spinhuis 1992.

Everard 2010

M. Everard, 'De waarheid te bevorderen, altijd en overal : Titia van der Tuuk en het vrije denken als feministische program', *De minotaurus onzer zeden: Multatuli als heraut van het feminisme*. Amsterdam: University Press 2010.

Heemskerk 1881

J. Heemskerk Azn., *De praktijk onzer Grondwet*, Utrecht: J.L. Beijers 1881.

Jacobs 1883

A. Jacobs, 'Brief aan de Gemeenteraad van Amsterdam d.d. 22 maart 1883', Atria Kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis.

<www.atria.nl>

Jacobs 1916

A. Jacobs, *Kiesrecht voor de voor loon arbeidende vrouwen*, Amsterdam: Vereeniging voor vrouwenkiesrecht 1916.

Jacobs 1924

Aletta Jacobs, *Herinneringen van Aletta Jacobs*. Amsterdam: Van Holkema & Warendorf 1924

De Goede 1964

B. de Goede, *Aan de hand van de Grondwet*, Arnhem: Vuga boekerij 1964.

De Jong 1999

Ron de Jong, *Van Standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887*, Hilversum: Uitgeverij Verloren 1999.

De Jong s.d.

Ron de Jong, *Toelichting databank verkiezingsuitslagen voor de Tweede Kamer 1848-1918*, < <http://resources.huylgens.knaw.nl/verkiezingentweedekamer/inleiding>>

Kalsem 2001

K. Kalsem, 'Alice in Legal Wonderland: a Cross-examination of Gender, Race and Empire in Victorian Law and Literature', *Harvard women's law journal*, 24 (2001), pp. 225-230.

Van Koppen & Ten Kate

P.J. van Koppen, J. ten Kate, *De Hoge Raad in persoon; benoemingen in de Hoge Raad der Nederlanden 1838-2002*, Deventer: Kluwer 2003.

Van Leeuwen 2013

Karin van Leeuwen, *Grondwetscommissies in het spoor van Thorbecke: 100 jaar debat over de Grondwet en over de vertegenwoordiging van de burger 1883-1983* (diss. Radbouduniversiteit Nijmegen): Eindhoven 2013.

Linder 2001

Doug Linder, *the Trial of Susan B. Anthony for Illegal Voting*, 2001,
<<http://law2.umkc.edu/faculty/projects/ftrials/anthony/sbaaccount.html>>

Mill 1869

John Stuart Mill, *The Subjection of women*. Londen: Longmans, Green, Reader and Dyer 1869 (via <http://www.earlymoderntexts.com/pdfs/mill1869.pdf>)

De Lange 1984

Roel de Lange, 'Kent iemand nog eene gehoorzame vrouw? Sam. van Houten en het begin van de strijd om vrouwenkiesrecht', *Recht en Kritiek*, 10 (1984), pp. 284-292.

Oud 1946

P.J. Oud, *Honderd jaren. Hoofdzaken der Nederlandsche staatkundige geschiedenis 1840-1940*. Assen: Van Gorcum & Comp. 1946.

Pessers 1983

D. Pessers, '100 jaar na de zaak Aletta Jacobs', *Nederlands Juristen Blad*, 58 (1983), pp. 663-664.

Spoormans 1988

Huub Spoormans, *Met uitsluiting van voorregt. Het ontstaan van liberale democratie in Nederland*. Amsterdam: Uitgeverij SUA 1988.

Taal 1989

G. Taal, *Liberale en Radicalen in Nederland, 1872-1901*(diss. Rijksuniversiteit Groningen). Den Haag: Nijhoff 1980 .

Van Wingerden 1999

Sophia A. van Wingerden, *The Women's Suffrage Movement in Britain, 1866-1928*. Basingstoke: Palgrave Macmillan 1999.

Parlementaire stukken

Kamerstukken II 1876/77, 140, 8, (VVII)

Kamerstukken II 1883/84, 256, 3, (MvT)

Kamerstukken II 1884/85, 111, 11 (MvT)

Kamerstukken II 1884/85, 111, 26.

Kamerstukken II 1884/85, 111, 36, (VVII)

Kamerstukken II 1886/87, 6, 27.

Kamerstukken II 1886/87, 6, 28

Handelingen II, 1886/87, 68.

Handelingen II, 1886/87, 70.

Handelingen II, 1886/87, 71.

Handelingen II, 1886.87, 72.

Handelingen II 1886/87, 73.

Stukken commissie Heemskerk

De stukken van de Commissie Heemskerk zijn te vinden op de volgende site:

<<http://resources.huygens.knaw.nl/Grondwetscommissies/onderzoeksgids/gids/commissie/3737020673> >

Als scan zijn aanwezig het instellingsbesluit en het ontbindingsbesluit, de plenaire notulen van de commissie zelf, de notulen van de verschillende subcommissies en het eindverslag. Deze bestrijken de periode van 11 mei 1883 tot 29 maart 1885. In deze scriptie is met name gebruik gemaakt van:

Commissie Heemskerk, notulen plenair, 22 juni 1883

Commissie Heemskerk, notulen plenair, 28 juni 1883

Commissie Heemskerk, notulen plenair, 19 juli 1883

Commissie Heemskerk, notulen plenair, 22 juni 1883

Commissie Heemskerk, verslag, subcommissie HIII 1-4, 10 augustus 1883

Commissie Heemskerk, notulen plenair, 26 oktober 1883

Commissie Heemskerk, verslag plenair, 25 januari 1884

Jurisprudentie

EHRM 10 juli 2012, 58369/10, Staatkundig Gereformeerde Partij versus de Nederlandse Staat

RvS 27 januari 2011, 201101075/1/H2

HR 18 mei 1883, *Weekblad van het regt*, nr. 4917, dinsdag 7 augustus 1883

HR 9 april 2010, ECLI:NL:HR:2010:BK4547

Bijlage I :Van toepassing zijnde wetsartikelen in de rechtszaak van Aletta Jacobs

Kieswet 1850

Artikel 1. Om kiezer van leden der Tweede Kamer van de Staten Generaal te zijn, moet men Nederlander, meerderjarig, ingezet en in het "volle genot der burgerlijke en burgerschapsregten wezen. Men moet bovendien ingezet der provincie zijn, om kiezer van leden der Provinciale Staten; der gemeente, om kiezer van leden van den gemeenteraad te wezen. Eene bij deze wet gevoegde tabel wijst de som aan, die men, om tot het kiezen van leden der Tweede Kamer bevoegd te zijn, in de directe belastingen moet betalen. Tot de bevoegdheid van kiezer van leden der Provinciale Staten, wordt betaling derzelfde som gevorderd. Tot de bevoegdheid van kiezer van leden van den gemeenteraad, wordt de betaling gevorderd eener som, bij de gemeentewet vast te stellen.

Artikel 2. Deze wet houdt: Voor Nederlander, hem die het is volgens de wet, verklarende wie Nederlanders zijn;

Voor meerderjarig, hem, die den ouderdom van drie en twintig jaren heeft, of vóór den ter sluiting der kiezerslijsten bestemden dag zal hebben vervuld;

Voor ingezet en des rijks, hem, die zijne woonplaats gedurende de laatste, aan de sluiting voorafgaande achttien maanden hier te lande, of in de kolonien of bezittingen van het Rijk in andere werelddeelen gehad heeft;

Voor ingezet en der provincie of der gemeente, hem, die zijne woon plaats gedurende het laatste, aan de sluiting voorafgaande jaar binnen de provincie of gemeente gehad heeft; Voor directe belastingen, alle directe lasten, zoo opcenten als hoofd som , verschuldigd aan 's Lands kas;

Voor betalen, het aangeslagen zijn in de kohieren, die op het oogenblik van het sluiten der kiezerslijsten tot de loopende dienst behooren.

Artikel 3. De man wordt geacht te betalen den aanslag zijner vrouw in de directe belastingen, de vader dien zijner minderjarige kinderen , wegens de goederen, waarvan hij het vruchtgenot heeft.

Artikel 11. Elk inwoner van het kiesdistrict of, zoo het verkiezing voor den raad geldt, elk ingezetene der gemeente, de in art. 1 vermelde vereischten bezittende, is bevoegd tegen de lijsten bezwaren in te dienen, wanneer daarop

1°. zijn naam of die van een ander, tegen de bepaling van art. 8, niet, of niet behoorlijk voorkomt;

2°. de naam van iemand, die, hetzij één of meer der in de kiezers gevorderde vereischten mist of uitgesloten is, hetzij op de kiezerslijst eener andere gemeente staat, is gebragt.

Artikel 15. Gedurende acht dagen, te rekenen van den dag dezer beteekening, kunnen de belanghebbenden, die in het besluit van den raad niet berusten, de zaak, bij een met redenen omkleed en door hen ondertekend verzoekschrift, vergezeld van de bewijsstukken en van een afschrift der beschikking van den gemeenteraad, onderwerpen aan de uitspraak der arrondissements-regtbank, binnen wier ressort de lijsten zijn opgemaakt. Zij zijn niet gehouden, zich van de tusschenkomst eens procureurs te bedienen.

Artikel 20. De vernietiging van de, ten gevolge der artt. 16 — 19 gedane uitspraak der regtbank kan, doch alleen wegens schending of verkeerde toepassing der wet, gevraagd worden aan den Hoogen Raad, zoowel door de verzoekende, als door de wederpartij, al heeft deze geene memorie van antwoord aan de regtbank ingediend.

Artikel 21. Zij legt daartoe, binnen veertien dagen na den dag, waarop het vonnis door de arrondissementsregtbank is uitgesproken ter griffie van den Hoogen Raad een verzoekschrift neder, waarin hare gronden en eisch tot cassatie worden ontvouwd, met aanwijzing der wetsbepalingen, welke men beweert te zijn geschonden of verkeerdelijk toegepast. Zij legt daarbij over een afschrift van het vonnis, waarvan zij de vernietiging verlangt, en de bewijsstukken, die zij voor de regtbank heeft gebruikt; geene andere. Zij is niet gehouden eene som voor boete te consigneren of te betalen.

Grondwet 1848

Artikel 76. De leden der Tweede Kamer worden in de kiesdistricten, waarin het Rijk verdeeld wordt, gekozen door de meerderjarige ingezetenen, Nederlanders, in het volle genot der burgerlijke en burgerschapsregten, en betalende in de directe belastingen eene som, die overeenkomstig met de plaatselijke gesteldheid, doch niet beneden het bedrag van *f* 20, noch boven dat van *f* 160, in de kieswet zal worden vereischt.

Burgerlijk wetboek 1838, Boek 1 van Personen

Artikel 74. Een ieder wordt geacht zijne woonplaats te hebben alwaar hij zijn hoofdverblijf heeft gevestigd. Bij gebreke van zoodanige woonplaats, wordt de plaats des werkelijken verblijfs daarvoor gehouden.

Artikel 75. De verandering van woonplaats zal stand grijpen door de werkelijke woning in eene andere plaats, gevoegd bij het voornemen om aldaar zijn hoofdverblijf te vestigen.

Artikel 76. Dat voornemen wordt bewezen door eene gedane verklaring, zoo wel bij het bestuur der gemeente welke men verlaat, als bij dat der gemeente waar de woonplaats wordt overgebracht. Bij gebreke van verklaring, zal het bewijs van het voornemen uit de omstandigheden worden opgemaakt.

Wet van 15 mei 1829, houdende algemeene bepalingen der wetgeving van het Koninkrijk

Artikel 11. De regter moet volgens de wet regt spreken: hij mag in geen geval de innerlijke waarde of billijkheid der wet beoordeelen.

Bijlage II : Commissie Heemskerk

Tekstvoorstel voor artikel 82 in het eindverslag d.d. 29 januari 1885 van de commissie Heemskerk:

De leden der Tweede Kamer worden regstreeks gekozen door de meerderjarige mannelijke ingezetenen, Nederlanders, die niet bij regterlijke uitspraak de beschikking of het beheer hunner goederen hebben verloren, noch van eenige regten zijn ontzet en die hetzij ter zake van de bewoning van een huis of een gedeelte daarvan in de belasting ten volle zijn aangeslagen en het uit dien hoofde over het laatst verlopen dienstjaar verschuldigde geheel hebben voldaan; hetzij wonen op kamers , niet afzonderlijk in zoodanige belasting aangeslagen , en waarvan de jaarlijksche huurwaarde ongemeubeld ten minste zooveel bedraagt als de som waarop de minste ten volle belastbare huurwaarde daar ter plaatse is gesteld.

Het bedrag van de minste ten volle belastbare huurwaarde wordt door de wet nergens lager dan f 36 of hooger dan f 300 bepaald. Wordt ter zake van de bewoning van huizen geen Rijksbelasting geheven , dan wordt het kiesregt afhankelijk gesteld van de huurwaarde der woning of het gedeelte daarvan, hetwelk men krachtens eenig persoonlijk of zakelijk regt in gebruik heeft. De minste jaarlijksche huurwaarde die kiesregt geeft wordt dan door de wet nergens lager dan op f 52 of hooger dan op f 300 gesteld.

Overzicht van de leden van de commissies Heemskerk ¹¹³

Commissie-J. Heemskerk Azn. (1883-1884)
Staatscommissie tot Onderzoek der vraag, van welke bepalingen der Grondwet herziening noodzakelijk en thans raadzaam is
Naam, functie in commissie, functie, politieke kleur
Heemskerk Azn., J. (voorzitter) minister van Binnenlandse Zaken Conservatief
Buys, J.T. (vice-voorzitter) hoogleraar Leiden Liberaal
Asser, T.M.C. hoogleraar GU Amsterdam; Liberaal raadadviseur ministerie van Buitenlandse Zaken
Beelaerts van Blokland, G.J.Th. lid Tweede Kamer; gezant van Zuid- ARP Afrika
Binkes, J.W. marine-officier
Cremers, E.J.J.B. lid Tweede Kamer Liberaal
Farncombe Sanders, A.J.W. oud-inspecteur van het Lager Liberaal Onderwijs
Geer van Jutphaas, B.J.L. de hoogleraar Utrecht
Naamen van Eemnes, A. van lid Eerste Kamer Liberaal
Nispen tot Sevenaer, C.J.C.H. van lid Tweede Kamer Rooms- katholiek
Röell, J. lid Tweede Kamer Liberaal
Savornin Lohman, A.F. de hoogleraar VU Amsterdam; lid ARP Tweede Kamer
Star, J.M. van der generaal-majoor; chef van de Generale Staf
Tellegen, B.H.D. hoogleraar Groningen
Verheyen, J.B.A.J.M. lid Eerste Kamer Rooms- katholiek
Vries Azn., G. de lid Raad van State Liberaal
Secretariaat
Arntzenius, A.R. (secretaris) ambtenaar ministerie van Binnenlandse Zaken
Randwijck, A.J. van (secretaris) ambtenaar Raad van State

¹¹³ Van Leeuwen, 2013, p.393

Bijlage III: Tekst artikelen kiesrecht Grondwet 1887

Artikel 80

De leden der Tweede Kamer worden regtstreeks gekozen door de mannelijke ingezetenen, tevens Nederlanders, die de door de kieswet te bepalen kenteekenen van geschiktheid en maatschappelijken welstand bezitten en den door die wet te bepalen leeftijd, welke niet beneden drie en twintig jaren mag zijn, hebben bereikt.

De wet bepaalt, in hoeverre de uitoefening van het kiesregt wordt geschorst voor de militairen beneden den rang van officier bij de zee- en de landmagt voor den tijd, gedurende welken zij zich onder de wapenen bevinden.

Van de uitoefening van het kiesregt zijn uitgesloten zij, wien dat regt bij regterlijke uitspraak is ontzegd; zij die in gevangenschap of hechtenis zijn; zij die bij regterlijke uitspraak de beschikking of het beheer over hunne goederen hebben verloren; zij die in het burgerlijk jaar, voorafgaande aan de vaststelling der kiezerslijsten, van eene instelling van weldadigheid of van een gemeentebestuur onderstand hebben genoten en, voor zoover de kieswet, hetzij zeker bedrag van den aanslag in eene of meer Rijks directe belastingen, hetzij het bezit van een of meer grondslagen van zoodanigen aanslag als vereischte van kiesbevoegdheid stelt, zij die hun aanslag in die belasting of belastingen niet hebben voldaan.

Artikel 84

Om lid der Tweede Kamer te kunnen zijn wordt alleen vereischt dat men mannelijk Nederlander zij, niet bij regterlijke uitspraak de beschikking of het beheer over zijne goederen hebbe verloren, noch van de verkiesbaarheid ontzet zij en den ouderdom van dertig jaren vervuld hebbe.

Artikel 143

Aan het hoofd der gemeente staat een raad, welks leden regtstreeks voor een bepaald aantal jaren worden gekozen door de mannelijke ingezetenen der gemeente, tevens Nederlanders, die de door de wet te bepalen kenteekenen van geschiktheid en maatschappelijken welstand bezitten en den door die wet te bepalen leeftijd, welke niet beneden drie en twintig jaren mag zijn, hebben bereikt.

Het tweede en het derde lid van artikel 80 zijn hierbij van toepassing.

Om lid van den raad te kunnen zijn wordt vereischt dat men mannelijk Nederlander en ingezeten der gemeente zij, niet bij regterlijke uitspraak de beschikking of het beheer over zijne goederen hebbe verloren, noch van de verkiesbaarheid ontzet zij en den ouderdom van drie en twintig jaren vervuld hebbe.

De verkiezing van den raad heeft plaats op de wijze door de wet te regelen. De Voorzitter wordt door den Koning, ook buiten de leden van den raad, benoemd en door hem ontslagen.